

HORVÁTH ÁDÁM
ÉLETRAJZA.

IRTA

GARDA SAMU.

NAGYENYED

WOKÁL JÁNOS

1890.

Nyomatott Wokál János gyorsajtóján.

Emlékezzünk régiekről
Hálával és kegyelettel.
Fáy András.

Az író, kinek életrajzához szándékom adalékokat nyújtani, régóta elpihent forrongó lelkével, s bár oly sokszor és annyira sovárgott a tartós hirnévre: a halál már majdnem teljes feledékenységbe meríté. Pedig hány gyülekezet előtt s hányszor zengte azokat az istenes énekeket, melyek az ő vallásos szívének virágai! Hány református papi kúria volt tanuja az ő lelkesült szenvedélyének; s hány harci és „paraszt dal“-t vett a magyar ajkára, melyek az ő lelkéből fakadtak föl.

Ifjúságában a féktelen szabadság, férfi korában a családi és politikai élet keservei, öreg napjaiban irodalmi kiábrándulása voltak lelkesült, bánatos, borús utitársai. A pelyhedző állú ifjuságtól, egész a hajlott korba fordulásig hány tény tanusítja csapongó vérét és szilárd barát-

ságát; vallási szabadelvűségét, előítéletes gondolkozását és hagyományhoz szító kedélyvilágát, melyet épügy bizonyít írói működése, mint szokásai, ruha és hajviselete.

Legbiztosabb vezetőnk pályája felderítésében azok a sűrű és hosszú levelek, melyeket Kazinczy Ferenczel váltott. E vastag papírlapok, a tömötten írott sorok, melyek itt-ott még magukon tartják a szárító rézport, valamint kötetményei sokszor egész világosan szólnak életéről; de sokszor meg hézagosak, homályosak; kivált házasetének körülménye vannak titokban, s bár Kazinczy Ferenc előtt szive mindig megnyílt s e téren sem hagyott rejteket: az utókor azt még sem tudhatja biztosan, mert utolsó éveiben leírta ugyan család életét s ez iratot el is küldte Kazinczynak, de ez nincs benn összegyűjtött leveleiben. „Kitel nek abból egy egész román“, — írja erre célozva egyik levelében. Egy helytt említi, hog az önéletrajzi részletet nem is meri postán hanem csak kéz alatt, megbízható embertől külden. Hogy Kazinczy Ferenc kézhezvette, abbe sejtethjük, mivel a különben majdnem teljese megmaradt levelezésben schol sincs célzás re pedig ha meg nem kapja, nem tehetni fel ő kiváncsi emberről, minő a széphalmi reformáto volt, hog ne sürgette volna.

A leveleken és művein kívül elszórtan,

vele egykorú hírlapokban találkozunk egy két, irónkra vonatkozó jelentéssel, megjegyzéssel. Kazinczy adta ki a „Tudományos Gyűjtemény“-ben mind a mai napig életrajzának saját közlése alapján írott vázlatát s egyéniségének nagy vonásokban összeállított képét, míg „Pályám emlékezete“ című biographiájában határt nem tartó gúnynyal és lenézéssel beszél a mindig igaz és őszinte barátáról. Egyházi szerepléséről Baksay Sándor írt nagy lelkesedéssel, vallási költészetéről Révész Imre mély tisztelettel. Az Abafi Lajos „Figyelő“-jében több ízben jelent meg egy-egy másolata saját leveleinek s a szerkesztőtől is egyebek közt egy kis tanulmány, mely ép családi életét és poetriáival való viszonyát fejtegeti Toldy Ferenc a „Magyar költészet kézikönyvé“-ben és „Irodalomtörténeté“-ben szintén megemlékszik Horváth Ádámról s az első műben bibliographai és életrajzi adatokon kívül dalaiból is közöl s egy részletet „Hunnias“-ából. Haraszti Gyula „Csokonairól“ és „A népies irányról“ írott tanulmányaiban nem egyszer és többnyire lenezően emlékszik irónkról; dr. Heinrich Gusztávnak a „Bácsmegyei levelei“ című regényhez írott jeles tanulmányban egy rendkívül érdekes állítás található Horváth Ádámról. Tudjuk, hogy a dialektusokról írott műve koszorút nyert és Horváth István kiadásában napvilágot is látott s csak tavaly dr. Illési János egy kis

nyelvészeti tanulmányát közölte a „Nyelvőr“-ben. Filozófiai működéséről „Psychologiaja“-n kívül egy másik kötet is tanuskodik, melyre Márton Istvánnak, a pápai kollégium tanárának bölcsészeti tanulmányai késztek. Nemzeti és idegen rhythmusú melódiáiból bő számmal közlött Bartalus István „Orpheusá“-ban. Nem céloz az írónak minden irányú működését nyomon kísérni, csak életrajzához igyekeztem adalékokat nyújtani s arcképének egy-két vonását kirajzolni, őt magát meghagyva azon a helyen, melyet Toldy Ferenc kijelölt számára.

Családját illetőleg, költőnknek dédapjáról tudom a legrégibb adatot, azt, hogy zempleni lakos volt, de kiköltözött megyéjéből, hogy a vallási küzdelmek végzetes következményét kikerülje. Hetedmagával együtt halálra volt ítélve s ő Erdélybe menekült, elhagyván birtokát, hogy meg menthesse életét. Horváth Ádám nagyatyja már visszaindult a régi fészek felé s Szathmármegyében telepedett le, atyja pedig Komárommegyében. Horváth Ádám is, bár többször változtatta lakhelyét, a Duna vidékére végkép sohasem távozott el. Atyja, György a theologiában igen jártas ref. predikátor volt több munkát: „A természetnek és kegyelemnek iskoláját“ és imádságos könyveket bocsátott közre. Anyja Hollósi Somogyi Kata volt Egyetlenegy fiok 1760. május 11-én születet

Kömlődön, Komáromvármegyében.*)

Életrajzát egész 22 éves koráig ő maga írta meg ily című versben: „Ének egy ifjunak szerencsétlen életéről. Iratott 11 Máj. 1782.“

„Életem elsőbb ideje
Egész három esztendeje Nyavalyába
Tölt; kóro voltam, nem virág
Nem zöld, hanem egy száraz ág. Minapába,
Mikor azzal dicsekedém,
Hogy soha bajom nem érzém
Azt beszéllé, mind a szülém, Mind a bába:
Gyermekidóm sok ideig,
Mind tizenkét esztendeig Nyomorúság.
Sok bajok közt nerekedés,
Visszavonás, veszekedés, Háborúság.“

Az egyetlenegy gyermek neveltetése szabad volt. Atyja ép azért, mert egyetlen fiu, korlátozni nem tudta. A falusi iskolát is három helyt járta: Császáron (Komárommegyében), Bicskén (Fejérben) és Kocson (Komárommegyében). Vajjon mi volt e vándorlás oka? Szülői birtak Komárom, Győr és Fejérvármegyében s talán épen ott, hol a fiu iskoláját járta. Vagy talán heves vére, sőt a vásottság miatt kóborolt, a mikre gondolhatni idézett verse alap-

*) Nagy Iván „Magyarország családai“-ban több pálóczy Horváthot sorol fel, kik Ungmegyében gazdag birtokosok. Nincs ugyan kimutatva az összefüggés az ungi Horváthok és költőnk családja közt, de az előnév (Pálóczy) arra utal, hogy az ő elődeit is ottan keressük.

ján s ismerve élete későbbi folyamát. Atyja korán akarta német szóra kényszeríteni, de ép e miatt idegenedett el attól s a „sok consiliarius“ elijeszté a német iskolától.

De mi e ténynek nem kis jelentőséget tulajdonítunk. Horváth Ádám széleskörű tudományát ugyanis mind elismerik, kik róla megemlékeztek. De egyoldalúságát is hangoztatták. S ez tagadhatatlan. Nem egyszer kérdés tárgya volt, hogy a latinon és görögön kívül ismert-e más idegen nyelvet; de levelei s költészete mutatják, hogy a mily jártas volt a klaszikusokban, ép oly járatlan az élő nyelvekben. Ezt a körülményt tetézte az is, hogy 13 éves korában a debreceni iskolába került. E híres kollégium növendékei abban az időben messze földről teltek ki. Csodálatos varázs övezte e főiskola tekintélyét s mint Baksay Sándor*) megjegyzi: „a pápai vagy kecskeméti iskolát kijárt deákot is elküldték Debrecenbe“. De nemesak e hirnév, az is közrejátszott a debreceni iskoláztatásra, hogy Horváth atyja is ott tanult. Ádám még gyerekkorában került oda s 15-ik évében lett tógátus deák. 20-ik évében pedig megvált az iskolától és Debrecentől. E neveltetésről ép úgy keveset tartott, mint Csokonai, s a pataki kollégium-

*) Házi kincstár, 1862: „Horváth Ádám viszontagságai.“

ról Bessenyei. De ottani tanulmánya hatott elhatározóan működése irányára, a latin és görög írók megismeréséhez ott ébredt benne amaz erős vágy, mely egyenlően és állandóan kísérte életének mindenik szakán; onnan az a sajátos ellentét, hogy még a keresztyén tanokról elmélkedő soraiban is szépen megférnek Hellás istenei; Cupido nyila játszik legmagyarosabb költeményeiben is, Neptunus, Thetis lakják a Balaton világát és Somogyban található Arcadiát; de bizonyára ez is altatta el benne azt a csekély érdeklődést a modern nyelvek iránt, mely lelkéből már úgy is kiháloban volt.

Az iskolai együttlaks meg hozta derűs világát, melyben Horváth Ádám jól érezte magát. E világ elmés, bár sokszor izetlen tréfáival, eroticus adomáival és kalandjaival, meséivel, felvillanó élceivel és légátusi históráival az ifju tógátus deák lelkét mindjárt teljesen meghódította. Dalai is voltak és vannak ez életnek. S az itt énekelt versek közül nem egyet megtalálunk a Horváth Ádám dalgyűjteményében. Lelkének egy másik szála tehát szintén Debrecenben jött erősebb és folyton tartó rezdülésbe. Dalköltészetére célok s majd látni fogjuk, mennyire lelkes énekes volt első ifjúságától öreg koráig.

Imre Sándor a dalról szóló tanulmányá-

ban*) kimutatja, hogy az ének mennyire szövetségese az embernek a falusi iskolától kezdve a gimnáziumon át, egész az utolsó kollégiumi évig: a népiskolás-kisdeákok kirándulásaikon a menetlépés rhythmusára zengő világi, sőt egyházi énekeket daloltak: már itt, de a gimnáziumban állandóan zengtek a hazafias és szerelmi dalok; járta ott a latin dal is, meg a kicsapott vagy végzett deák éneke szűrős célzataival egyik-másik professzorra. Sok magyar dalt áttettek latinra neveltséges és neveltető fordításban, viszont nem egy latin dal lett közdivatú új magyar formájában. A csak egy rhythmusra járó, de külön eredetű és tartalmú dalok összefűződtek, részben megcsontultak s egészen homályossá lettek. Így idéz egyet Horváth Ádám ez utóbbiak közül latinra fordított párjával együtt a Kazinczyhoz írt levelei között, megjegyezve, hogy ez még deákkori emlék. S daloskönyvében ama régen nagyon ismert latin dalmak: *Mihi est propositum in taberna mori*“, magyar fordítására akadunk: „Feltett szándékom nekem csapszékben meghalni“.

Horváth Ádám a deák-élet korhely mulatságait sem kerülte. Kazinczy Ferenc Debrecenben járva 1789-ben, írja, hogy „korhely em-

*) Az „Erdélyi Múzeum-egylet kiadványai“ közt 1889.

léked“ mái napig fenn van. Horváth Ádán nem is tagadja, hogy ötszáz tanuló között ő és Németi nevű kollegája voltak a legvigabb fiuk. Az ifju szív nagyon dús s az ő lelke nem ismert korlátot s nem egyszer kemény csínyra adta magát, melyre ép oly kemény volt a megtorlás, míg utoljára a kollégiumból is kizárták; még pedig előbb kemény testi fenytéket, tizennyolc vesszőt kellett kiállania. De az elítélten a büntetés ez utóbbi ágában a véletlen és saját elhatározása segített. Alig vertek reá ugyanis két vesszőt, midőn Hathvani professzor, talán mert nem tudta, vagy nem akarta végig nézni a kegyetlen szigor kitöltését, oda hagyta a helyet, a hol Horváthot büntették s Horváth is azonnal utána ment, úgy hogy a tizenhat vesszővel mindörökre adósok maradtak. Három napra a kitiltás után visszavették.

De a theologiát nem járta végig. Kazinczyhoz így ír erről: „Egy nyers nyakas primárius“ egy alkalommal gúnyosan nyilatkozott atyjának valamelyik könyvéről s ő erre vitatkozni kezdett vele egy sereg deák előtt, „de existentia dei et naturali theologia“ s a vita hevében mondott hitetlen szavaiért „iskolai szentszék“ elé idézték, mint istentelent s ott is szóba hozta az atheismus mellett fölhozott okait, de a gyűlés ezeket hallgatással mellőzte.

s Horváth Ádám haragjában sértő szavakkal illeté a „veneranda sedes“-t s távozott. Még két hónapig járta az iskolát, de akkor saját jó szántukból ő és Németi Pál barátja eltávoztak. Iskolai szokás szerint a nagy auditoriumba mentek s ő a barátja nevében is búcsút vett a kollégiumtól, maguk után hagyva sok derült óra emléket s távozva lelkükben az ifjúkor dacával. Egy „ótestamentomi“ inzurrekciós kardot kötött az oldalára s Petőfi „Bolond Istók“-jaként csak azt süvegelte meg, a ki neki tetszett*). Kilenc évvel a történetek után megemlékezve ezekről, így kiált fel: „óh gyermekség, óh haszontalanság! Vanitatum vanitas!“ Kesperű ízét az idő elveszi a történeteknek s ő tanáraitól. — a mi szép vonás -- mindíg csak a tisztelet hangján szól. S minő csodálatos találkozása a véletlennek: az, a ki a népies iskola feje és Horváth Ádám utódja és jó barátja, szintén debreceni tanuló és szintén ily elégedetlenül, bár más körülményektől kényszerítve, búcsuzik az alma matertől: esakhogy Csokonait pályáján sokkal nagyobb költői dicsőség és sokkal több bánat is övezi.

Horváth Ádám jeles tanuló volt. Az iskolában kezdte fordítani Xenophont, de különösen a matematikát tanulmányozta nagy szorgalommal. Saját állítása szerint: a „militaris

*j) Saját leveléből 1789. máj. 13.

architectura“ híján a mathesis többi ágán minden vezető nélkül ment át*), csak a héber nyelvvel nem tudott megbarátkozni s a héber archaeologia tanára: Varjas János nem is akarta bizonyítványát aláírni, mire haragjában Horváth Ádám az egész bizonyítványt összetépvé, Varjastól távozott. A híres Hathvani azonban jó bizonyítványt adott memmyiségtani képzettségéről s az is segíté a mérnöki hivatalhoz.

Debrecenből Horváth Ádám Miskolcra ment, saját szava szerint: patvariára s hét hónapi gyakorlat után a jászói konventen prókátornak esküdt föl, de a Hathvanitól nyert bizonyítvány alapján ugyanabban az órában a „Geometriai hitet“ is letette. Ez 1780. tavaszán történt. Itt idézett verse szerint ugyanis:

„Már huszonnégy esztendőmnek
Közepén, csaknem időmnek Reggelében
Allegálok, földet mérek.“

Ez pedig, meggondolva, hogy 1760. május 11-én született, 1780. tavaszára esik, a miből világos, hogy Debrecent 20-dik évében hagyta el. Tehát prókátor és mérnök lett. Életmódjának azonban az utóbbit választotta. Szülei jószágára, míg azok éltek, vissza nem

*) Az atyját is matematikus Horváthnak hívták, megkülönböztetésül, mivel három Horváth György volt abban az osztályban.

mehetett, s ő Pápára költözött, egész önállóan a saját szerzeményéből tartva fenn magát. Ő vezette a föld-felmérést gr. Teleki Józsefnek pomázi birtokán is, mialatt naponként tizenegy mérföldet is gyalogolt, de utána tizenöt aranyat is kapott. Gr. Teleki József iskolafelügyelő volt a pécsi kerületben s Horváthot matheseos-professornak szánta Pécsre s volt is rá hajlama, azonban mivel a németnyelvű előadást rebesgették, fölhagyott e gondolattal. Mérnöki foglalkozása közben történt, hogy Rendeken végezve munkáját, a szomszédos ajkaiak kigyűltek a határra, bottal, fejszével, vasvillával s elakarták pusztítani, azt hívének, hogy az ajkai pörös földeket is el szándékozik mérni. De ő nem is menván az ajkaiak földjére, nyugodtan dolgozott, míg azok tétlenül vesztegeltek. E veszélyesnek induló, különben pedig komikus történetet jó kedélylyel humorosan írja le „Ajkai veszedelem“ című versében.

Még 1782-ben, huszonharmadfél éves korában, megnősült. Feleségének birtoka volt Veszprémben és Zalában s része (porciója) volt a füredi tóban. A földmérő hivatal nagyon rongálta irónk egészségét s oda vonta magát a Balaton mellé 1785-ben. Tíz évre kivette a tihanyi kamara jószágait 5200 frtéért s lakáshol Füreden, hol Szántódon volt. A füredi volt lakóháza s a szántódit csak remeteségnek ne-

vezte. Talán a két épület épen szemközt állhatott a Balaton két messze partján, a mit sejtetni a Kazinczyhoz írott e sorokból: „Szántódi remeteségemből, mely füredi lakóházamra a Balatonon általnéz, írom hozzád ezen első levelemet, a hol gazdaságbeli sok foglalatosságaim igen kevés időt engednek szívem szerette muzsámmak áldoznom“. Azt hiszem, a szántódi lakás nem volt a sajátja s e föltevéshez a Kazinczyhoz 1789. nov. 3-án írt levele vezet. Ebben azt írja a többi között: „Szántód az az én nyugodalmammak helye, nekem olyan drága lakás, hogy minden félesztendőben előre le kell fizetnem mind a haszonnak, mind a gyönyörűségnek árát.“

Tehát gazdálkodó poeta lett, mint később Kisfaludy Sándor és Berzsenyi. A birtok nagyságáról is alkothatunk némi fogalmat a haszonbér alapján, meg egyik levelének ama helyéből, melyszerint „harmincz hold kukoricás bevetésével vesződik.“ De haszna is volt fáradságának: véres verejtékkel keresi kenyerét, de eddigi (1789) szerzeményét nem adja nyolekilenc ezer frtért. Nincs ugyan semmi successiója (hivatala), de ha volna is: neki és jó barátainak nem elég. E nyilatkozat érdekes, mert legalább világot vett az idők árjától elmosott életre, s ez maga sejtet annyit, hogy az ifju Horváthot nem zárt szobában kell keresnünk,

hanem a társadalomban, ki baráti körnek él. Elég csak a „Holmi“ című köteteit áttekinteni s magok a verscímek is felbátorítanak az állításra s tartalmuk, a belőlük kivillanó kedélyhangulat meg is erősítenek: „Szent Gáli vendégség“, „Farsangbucsuztató“ és versben írott levelei jó barátaihoz, bucsuztatói, alkalmi és rögtönzött versei. Csak levelezésre 1788-ban 150 forintot költött, mert — saját szavai szerint — annyira szerette barátait, hogy volt nap, melyen tiz—tizenkét levelet is írt s hozzá a válasz ötösével érkezett. Horváth Ádám a társaságokat feltudta deríteni elmés megjegyzéseivel, tréfáival, eleven vérmérsékletével. Szeretett dalolni magányosan és mulatságban, a mit a „Holmi“ 2-ik füzetének*) előbeszéde is mutat, de Berzsenyinek Kazinczyhoz írott levelei is bizonyítanak. A „Szent Gáli vendégség“-ben mondja magáról:

„Hely az asztal végén nekem is adatott
Mest az Orfeus is előszóllittatott
Hogy mindennel szemközt üljek, meghagyatott
S én vélem Jupiter***) nótákat fuvatott.

*) Az előszóban így ír saját dalairól: „sokkal szebbnek tetszik az ének, mikor énekeltetik és százszor szívrehatóbbnak, mintha csak folyvást olvastatik; mint ezt a mi főre di kics térségünknek ezen a nyáron (1791) számos mind a két nemből való méltóságokkal vala szereneséje tapasztaltatni.“

**) A Jupiter név egyik vendég neve helyett áll.

Egyfelől főbíró nagyobb leánykája,
 Ceresnek már félig megért galonája.
 Az én Euridicém ül közel hozzája
 Ki velem a nótát néha mondogálja.“

Trefás rögtönzetei, melyekkel anyyi társaságot megnevettettek s a mulatságokról írott költeményei bejárták a környéket s nevét, mostani kifejezést használva, jó hangzásúvá tették. Az eddigiekben, azt hiszem nyitjára találhatni annak, hogy miért keringett róla anyyi anekdota. S ezzel egyénisége másik oldalára mutattam. Emlegettem könnyen hevülő vérért, mely a végletbe is átesapott s most hozzá olvasztjuk az eleven humoros kedélyt. Majd látni fogjuk, mennyi fájdalom sajgott át lelkén, mely e vídám társadalmi embert a magányba hajtotta, de ép a humor, párosulva kitartó munkával és erős hittel. — mert a hitetlen nagyon átalakult -- biztosított számára öreg napjaiban esőndes életet.

Szinte magam előtt képzelem*) e hegyesre font bajszú, élénk barna szemű táblabírót, három esombókba font hajával, a mint élceivel, anekdotáival és talpra esett pohárköszöntőivel a társaságot mulattatja, dalaival lelkesíti, melyekhez a melódiák úton-útfélen, mezéi munka közben termettek vagy a saját lelkéből áradtak ki. „A jó kedvű musának szivemben mindig

*) Areképéről később.

fűtve lesz a kemence, s nem fog megfagyni mindaddig, míg mozognak életereim“, írta Kazinczynek 1789. május 13-án.

Legyen szabad azomban megemlitenem, hogy e levél keltekor, — az irás dacára — már szétfoszolt a boldog világ. Horváth Ádámot Füreden laktában érte atyja halála. Költőnk a fiui szeretet legbensőbb érzetével tekintett mindig atyjára s ez érzés élt benne egész haláláig. Atyjáról levélben és szóval mindig a legnagyobb hálával nyilatkozott. A Kazinczyval kötött barátság második évében (1789) írja, hogy atyja egy valóságos ember, sok jelesége énbennem még nincsen meg“. Majd 1808-ban, tehát husz évvel atyja halálára, őt a felső-baranyai egyház kurátorának választották meg s ekkor a papság előtt mondott beszédében is atyját állította azok elé az erkölcsös élet mintaképéül.

A halál fölébreszté lelkében a halhatatlanság kérdését, miről deákkorában is annyit tépelődött. Gondolatait most versekbe szedte ily címmel: „A lélek halhatatlansága felől való gondolatok, a mint azokat atyja halálakor szomorú szívvel rendbe szedhette H. Á.“. Ezt 1788-ban Szathmáry P. István és Halász József ref. superintendenseknek ajánlotta. Ajánlatában e két főpapról és atyjáról megemlékezve, visszaszállt deák korára, midőn élénk vita tárgya

volt a lélek mivoltának fejtegetése s a többi között ezeket mondja: „hogy hitetlen se legyek, mégis azomban megfoghassam a mit hiszek, a materialistákkal azt kezdettem hinni, hogy test az a gondolkodó valóság, s mivel már ezen értelmemet hajdani kegyes tanítómnak ki nem jelenthettem, te előtted kezdettem, én jóakaró nagytiszteletű uram! erősíteni és magyarázgatni, hogy a keresztyén vallással jobban meg egyezne azt hinni, hogy a lélek test-természetű. mint azt, hogy részetlen.“ E gondolatokkal fordult atyjához, ki „a természettől vett példákon győzte meg, hogy a lélek ens, simplex“. Ez okból szentelte e sorokat az atya emlékének.

Az ifju atheistából tehát még ifju korában theista lett, ki egyházának két helyt is buzgó kurátora, iskolaszervezője, az özvegy papnék és tehetetlen papoknak gyámola, majd zsoltáriró s ez énekeiből több bejut a debreceni énekes könyvbe. Hányszor elmélkedett verseiben a halálról, az isteni gondviselésről. 30-ik születésnapjára írott költeménye után azt veti, hogy: „senki sem ünnepelheti születése napját hasznosabban, mint a halálról gondolkodva“. S pályatársának, Ányos Pálnak halálára írott „Igaz barát“ című költeményében Jézust a leglelkesebben magasztalja:

„Jézus! én örömem, édes szemem fénye!
 Idvességem szarva, életem reménye,

Bűneim váltsága, mennyország ösvénye,
 Hivek szerelmese, lelkem vőlegénye.
 Mely gyönyörűséges édes emlékezet
 Ez az idvezítő Jézusi nevezet.
 Mert ez az igaz út oly életre vezet,
 Melyet halálával ő maga szerzett.
 Csak reád függeszttem egyedül szememet,
 Jézus e jó uton te vezess engemet
 Csak téged óhajtlak, egy szerelmesemet.
 Gerjeszd hát te reád buzgó szerelmemet.
 Én lelkem mint csendes nyugovó helyében
 Csendesen nyúgoszik kedves kebelében.
 Minden kínok ellen keserűségében
 Talál nyugodalmat a Jézus ölében.
 Ha ostromoltatik büntől lelkem vára
 Tekint győzhetetlen egy bajvivőjára.
 Rab voltam, de leve sokak váltságára
 Kiomlott Jézusom vére lelkem ára.
 Jövel hát szerelmes Jézusom légy velem,
 Mert nagy a Jézushoz bennem a szerelem.
 Szent segedelmeddel hitemet nevelem :
 Jövel uram Jézus, édes segedelem !

E költeményt még 1784-ben írta, azonban a „Holmi“ című gyűjteményszerű munkája első kötetében adta ki 1788-ban. A megelőző évben a „Magyar Musá“-ban közölt Iconinus és más nemű verseket, meg részletet az „Aeneis“ fordításából s vitatkozott Földivel verstani kérdésben. A vitát levélváltás közben folytatták. Ugyancsak e vita alapján levelezésbe fogott Kovács Ferencsel, a Kovács Pál elbeszélő írónk atyjával, 1787. végén vagy 1788. elején. Szintén

1787-ben és a „Musá“-ban jelent meg értekezése a fordításról s azonfelül abban az évben lát világot első terjedelmesebb költeménye a „Hunnias vagy Magyar Hunyadi“, mely jó ideig biztosítá népszerűségét. Azt hiszem, a „Holmi“ első kötetének kinyomatásánál Földinek talán korrektori vagy más közvetítő szerepe volt Horváth és a nyomtató között. A „Holmi“ 1788-ban jelent meg Pesten „a Lettner József be-tüivel“. Földi akkor készült Pesten az orvosi vizsgára, de már elébb s akkor is foglalkozott irodalmi kérdésekkel s a fentebb említett munka elvállalására éppen Horváth Ádámnak egy hozzáírott barátságosan polemizáló levele mutat. A levél végén ezek a sorok vannak: „A Holmiért már a pénz kész, de nem tudom, az ur megcselekedte-e, hogy a mértékes verseket korrigálta volna.“*) Toldy Ferencznek „Kazinczy és korá“-ban olvassuk, hogy a Bacsányi szerkesztésében 1788-ban megindult „Magyar Muzeum“-nak, melyet Pesten nyomattak, szintén Földi volt a korrekтора, Horváth Ádám abban az időben nem egy íróval kötött ismeretséget. Révaival 1786-ban ismerkedett meg levélben s igyekezett bár sikertelenül, egyik vállalata számára előfizetőket toborzani. Hozzá szól a „Holmi“ első kötetében a következő vers: „Egy nagy magyarhoz a magyar nyelv elhagyattatá-

*) Abafi Lajos „Figyelő“-jében IV. kötet 3-ik füzet.

sáról". Irt hozzá csinos distichonokat is, melyeket szintén közölt az Abafi „Figyelő“-je. Levéllel kereste föl 1788-ban B. Szabó Dávidot is s ugyan ez évben történt az, a miről mindig a legnagyobb örömmel irt, hogy levéllel tüntette ki Kazinczy Ferenc.

Ez ismeretséggel a tervek, álmok honába léptünk, melyeknek egy volt a végzetük: álmoknak maradtak, sohasem valósultak meg.

1788-ban indult meg a Magyar Muzeum című folyóirat Kassán, a Bacsányi szerkesztésében a Kazinczy s Baróti Szabó Dávid közreműködésével. Horváth ez utóbbit még azon év tavaszán felkereste levélben s e lépéssel a tőle messze eső, de megismerni óhajtott költőkhöz az első lépést megtevé. Kitűnik leveleiből, mennyire vágyott az akkor már tekintélyre vergődött három író közé magát felküzdeni. S annál édesebben esett, midőn Szabó Dávid válaszával talán egyszerre, talán kevés időközben előtte, vagy utána érkezik a Kazinczy levele okt. 5-én vagy 6-án.*). Az ifju Kazinczy e levelével csak a későbbi, megőszült nyelv-reformerből mutat egy tiszteletre méltó vonást: a fejlődő íróval önként ismeretséget köt, annak-tanácsot ad, működését bírálja, buzdít, lelkesít. Ezen első alkalommal is tollhegyre veszi Horváth

*) Kazinczy leveleinek nagy része elveszett ez időszakból,

három művét s a Holmi I-t deákosnak tartja, mely még nem rázta le az iskola porát, a Lélek halhatatlanságának verstechnicájára tesz megjegyzést s a Hunnias-ra szintén mond, a mint a Horváth válaszából kitünik, ítéletet.

Horváthnak már első levele Kazinczyhoz nagy rokonszenvet s vonzalmat mutat s ez a a következőkben csak fokozódik: Vajha kiterjeszhetném elődbe szívemet, hadd látnád, mint repdes azon, hogy társaságtokból Szabótól választ. tőled pedig levelet nyert azon gyenge poeta, a ki bizony csak hazája s nyelve szeretéséért is erősödést érdemel s töletek kölcsönös barátságot — mondja első válaszában.

S talán e sorok alapján is rámutathatni arra a sajátságos jelenségre, melyet Beöthy Zsolt emel ki először, hogy a mult század végén íróink nem a tiszta költői érdemekért, hanem már azért is elismerést várnak, hogy tolla igyekeznek szolgálni hazájukat.

A második levelét még választ sem várva küldi, decemberben a harmadikat, január 1-én 9-én, 16-án újra levéllel tiszteli még nem látott barátját; van eset, hogy két nappal az elküldött levélre újat ír, s írja levelét Füredről vagy Szántódról, akár Pápán vagy más helyt járta közben s a Kazinczy válasza is mind több ösztönt adnak a sűrű levelezésre, úgy hogy csak másfél év alatt, abban a lassan

Viszketeges elmém tudósokkal
 Nemes vérem nálam nagyobbakkal
 Sorsom alacsonyokkal
 Friss erem nyájasokkal
 Szeretne társ lenni.

Kazinczy mindjárt egy-két levélváltás után életrajzi adatokat közöl önmagáról s Horváth erre szintén ilyenekkel s nagy bizalommal felel, sőt házasi életére is céloz homályosan, emlegeti tervét: szabad közműves akar lenni s a költői működésre tett szelid megjegyzésekkel szemben, nyíltan, meggyőződéssel védekezik. Kazinczynak az Esthajnalhoz című verse rendkívül megnyerte a Horváth tetszését, melódiát is szerzett hozzá és sokszor énekelte. E dal egyik során szerzője változtatni akart, de Horváth megjegyzésére elállott szándékától, azonban a mi írónk szemében nagyobb dolog: Kazinczy az ő orthographiai elveiből is magáévá tesz egyet-mást, viszont erre Horváth is megígéri, hogy többet nem fogja a hosszú magánhangzókat oly különösen írni, mint eddig megjelent műveiben.*) S az orthographiai kérdésekben való egyezés szintén hangolta Horváthot a barátságos érzelmekre. Ha csak futólag nézzük az akkor megpezsdült

*) Ő például az ű-t úgy jelezte, hogy az ü két pontja közé egy vonást tett, Kazinczy erre aztán tréfálkozva kérde: milyen lesz ily módon a hosszú í? (tudniillik az í jegy felette pont és vonás)

irodalmi életet: minduntalan szemünkbe ötlük a helyes írás vitatása. Így Bacsányi a Muzzeum megalakításakor működését egyrészt ahhoz köti, hogy folyó iratuk helyes írásában a j rag hátráljon az y előtt.**) Midőn az Orpheus alakuloban volt, Dayka és Földi rendszeres helyes írástant dolgoznak ki. Szentgyörgyi pataki tanár pedig azt óhajtá, hogy maradjanak egyelőre egyik régi írónak, például Csécsinek az orthographiája mellett.***)

Úgy látszik, ez időben nagyon járta az írók között valamelyik ó-kori poetának vagy mythologiai alaknak neve alatt írogatni, legkivált leveleket. Így Kazinczy az Orpheus nevet veszi magára levelezésében, pedig ez a név, mint egyik idézetünkben világos, a Horváth kedvelt neve volt s most Horváth az Árion névvel váltja fel a régit s az Orpheus és Arion néven többször megemlékszik mindkettőjükről s Arion néven egy sereg összegyűjtött dala van az Akadémia irattárában. S lehet, hogy Berzsenyi a Keszthelyről szóló költeményében éppen reá céloz a következő sorokkal:

Gyakran zengeti itt Árion énekét

A hold fénye alatt gerjedező vizen.

De még inkább közeledik Kazinczyhoz,

*) Kazinczy és kora 113.

***) U. o. 121. Horváth levelezése I. 12. levél.

midőn ez tudtára adja, hogy megváltik a Muzeumtól s 1790. elején új folyóiratot („egy hónapos írást“) indít meg. Horváth ezen anyyira lelkesül, hogy pénz áldozattól sem riad vissza s ez időponttól kezdve ide vágó terveitől, kérdéseitől duzzad a levelezés. Az Orpheust illetőleg mondja I. 20. levelében: Illendő hogy ha részesei leszünk az ebből valaha várható dicsőségnek, szenvedjük a terhét is egyformán; a mit rá költünk, a hazának adjuk annak az édes jó anyának. Kazinczy közli a munkatársakúl megnyerendők névsorát. Köztök Földi, Szabó László, Őri s Szentgyörgyi nevé, az utóbbi kettő sárospataki tanár volt, Horváth ajánlja Péczelit is, a kit Kazinczy bizonyára a Young éjtszakáinak fordítását elítélő bírálattért mellőzött, Gyöngyösit a tordai papot, a hires leoninus-vers író; s levelet is ír Gyöngyösinek, Péczelinek, a Pataki tanároknak. E levelek közül a patakra küldött két levél szó szerint ismeretes s ezekben felfogását is körvonalazza a társaságról. Említi a Kazinczy tervét, s a korabeli irodalmi viszonyokat: a magyar írókat lenézik, vagy pedig nála „alsóbbak“ bírálják meg. E lenézést azzal magyarázza, hogy a gúnyolók nem tudják mily haszon rejlik a nyelv tökéletesítésében, „mind a tudományokban előhaladásra s az erkölcsökre. mind a közönséges társaság nevével együtt

járó megemberedésre“, ezután verselő hajlamát követve dalra fakad. Azonban Szentgyörgyi válaszában hivatkozik öregülő korára s nem biztatja a részvétellel, a mire Horváth ismét költeményben ösztönzi az írói működésre

.
Égett Young elméje az utolsó télen
S legszebbeket gondolt a koporsó szélén.

Gyöngyösi válasza meg éppen lehangoló, ir ugyan rövidebb verseket patronusai s jó barátai számára fontos okokból („Szegény Gyöngyösi!“ kiált fel Horváth), de nem igéri közreműködését; a pap csak teng, az irodalmat ki pártolná? A gazdag nem vesz könyvet, elkéri a szegénytől s ennek meg kitüntetésül kell fogadni ezt a szolgálatot. Péczelitől kedvező választ kapott s munkatársa is volt az Orpheusnak, így ott közlé azt a költeményét, melyben dicsőíti az országgyűlés tagjait, hogy „a közdolgok folytatására a magyar nyelvet rendelték“ (1790.) E lelkes íróhoz még debreceni emlékek fűzik, Péczeli akkor praeceptora volt s később mint komáromi lelkészt fel-felkereste levelével; ő 1789. nyarán három hetet volt Füreden s a levelezésből úgy látszik, habár határozottan nem állithatni, hogy a Horváth vendége volt*) Péczelihez szól első sorban a Holmi II-nek XXIX. cikke: A komáromi

*) I. 27. levél.

tudósokhoz, mikor a Mindenes Gyűjteményt először félbeszakasztották serkentő leveléig hogy azt folytassák*). S az Orpheus érdekében buzgókódva mind nagyobb lesz vonzalmuk egymás iránt. Kazinczy megküldi az areképét 1789. mart. 21-én, Horváth ápr. 11-én veszi s azt írja erről: Válassz ki a két nap közül egyet, a melyen barátságunknak ünnepet szenteljek. Édes lesz mind holtomig emlékezete.***) Egy más helytt meg kettejük levelezéséről így ír: hogy ha „egy könyvbe összeírhatnám, mi lenne akkor? kedvesem! dicsőségesebb oszlopa hideg csontjainnak holtom után is, mint egy erudita societásnak tagjának lenni, ha ugyan minden úgy érezné belőle ember voltomat, mint te.“ Csak ily enthusiasmus magyarázza azt is, hogy örömét külseje már akkor is elárulja, midőn Kazinczy levelét kézbe veszi, tudja ezt a levélhordó is s megszíról kiáltja: megjött a kedves levél! S midőn Kazinczy máj. 6-án jelenti, hogy Bécsbe fog

*) Ez a kis, Péczeliről szóló megjegyzés rendkívül jellemző: Szörnyű indulat van abban az emberben a magyar nyelv iránt. I. 31. Nem tartom érdektelennek e levelezés alapján megemlékezni egy pár tervben maradt munkáról, a melyek az Orpheusnak voltak szánva: Pázmány Péter életrajza, írta Szombathy; „Recensio Carminum Faludii“ Kazinczytól; „Mythologia“ szintén tőle; de Orthographia. I. 19., 21. levél.

**) I. 19. levél.

utazni s utjába ejti Fűredet is, felkiált: úgy fogjuk várni jöttödöt, mint a Messiást!

Kazinczyban úgy látszik ez idétt némi elismerés volt Horváth tehetsége iránt: megküldi: „Gellert pántlikáját“ a Szabó László fordításában, egy Horatiusi óda, majd Anakreon egyik dalának fordítását, Gessner Első hajósának s Klopstock Messiásának készülő fordítását s egy „paraszt dal“-t, de a mi rá nézve annyira jellemző, rímtelen formában. Erre azt jegyzé meg Horváth: bár csak cadentiás lenne, ha parasztos is. (I. 25. levél) De e levélváltásnak két kitűnő népies költemény köszöni eredetét. 1789. ápril havában Kazinczy egy versnek kezdő sorát küldi levélben: Sári rózsám hová mégy . . . s kéri Horváthot, hogy egészítse ki költeménynyé; így született a „Pásztor ének“ dala s Horváth kitűnő dalának utánzata Csokonai genre képe a Paraszt dal (Holmi II. 354. lap; I. 24. levél). Két dolog hatja most át Horváth lelkét: a találkozás s az új folyóirat. Levelezésében minduntalan elgondolja, az ismerkedés első perceit s az érkezés idejének közeledtével, ha Fűredről eltávozik, meghagyja, hogy ha távollétében érkeznek meg Kazinczy: semmi áron el ne bocsássák. De még egy eseményről kell szolanom a látogatás említése előtt. Kazinczy 1789. június havában ideglázban feküdt s a híres kassai

orvosnak Viczaynak minden fáradozása dacára a beteg állapotában a legaggasztóbb fordulat állott be, június 20-án elindult a halál híre. S eljutott ez mindenfelé az országban*) Péczeli ép akkor volt Füreden, ő gr. Teleki vicecaucellariustól hallja s hallomását tudatja Horváthtal. Csak olvasni kell a sorokat, melyek e betegségre s az álhírré vonatkoznak, száz év múlva is kihat belőlük a bánatos érzés melege. Mennyi fájdalom járhatta át e rajongó lelket s mennyire érdeklődhetett az Orpheus iránt, mert Kazinczy halála esetén Péczeli és gr. Széchenyi Ferenczel akarta volna megindítani. De nem hitt egészen e hírek: prof. Vályinak én semmi levelét nem vettem. Oh pedig hány-szor dicselkedtem ezzel az édes bizalommal, a szomorú hírhallás után is, hogy akár halt meg Kazinczy, akár nem: én nemsokára levelet kapok Kassáról.**

Csak ugyan érkezik a levél, de a bariték tántorgó soraiból íróját sejteni sem tudja, a pecsét azonban mindent megmagyaráz. S Horváth a levelet megsókolta.

De ugyanakkor, midőn Kazinczy a halállal vívódott, Horváth is nagy veszélytől menekült meg. Jul. 28-án a Balatonon volt átkelőben harmadmagával, s Tihanynál érte el a vi-

*) Toldi Ferenc: Kazinczy és kora I. kötet 122. l.

***) I. 30. levél.

har, az óriási hullámek megtöltik esónakját s a parton állók elveszettnek hitték, de bátor lelke, az ügyes evezés megmentette életét. Erről szól a Holmi III. Balatoni veszedelem jun. 23. 1789. A legnagyobb veszélyben — így szól a vers —

Éneket kezdek nevetve, de valóban busulva
Dalra szedem Löveinek köztünk kedves nótáját
A koresmárosnét dalolom s annak a kápolnáját.

Levele is említi, hogy a legerősebb viharban amolyan „Sári rózsám“ féle dalra gyujtott:

Koresmárosné kápolnája a pince . . .

S ez figyelemre méltó szerintem, mert szilaj lelkét láttatja, mely nem keresi a veszedelmet, de nem is esik kétségbe miatta, sőt a legválságosabb pillanatban igyekszik magát — habár erőszakoltan — jó kedvre hangolni.

S most visszatérek Kazinczy útjára. Október utolsó napján érkezett Szántódra éjjeltájon s Horváthot még fenn találta. Csak másfél napot ült itt s innen Bécsnek vette útját.*) Horváth azt írja e találkozásról, hogy látta őt Kazinczy kívülről, „de azt a mi valóban Horváth volna nem“. Valami kellemetlenség gyötörte az nap s csak erőszakoltan volt jó

* Én erről a bécsi útról Toldynál nem találok említést.

kedvű. Úgy látszik a haszonbérfizetés napja volt ép akkor s hiányzott még a kezéből har-
 madfél száz forint. Kazinczy ép akkor érkezett
 meg „s az öröm lángját folytogatta az alávaló
 hamu“, hogy becsületének meg nem felelhet.
 S este kilenc órára meghozta a számadója a
 kívánt pénzt.*) De hadd beszéljen e helytt
 maga a látogató, ki Füred címen megírta és
 közreadta e történetet az Orpheusban.***) „El-
 ütötte a tizenegyet, midőn Szántódra beértem.
 de Horváth még fen volt s dolgozott. Haszta-
 lan volt föltenni, hogy nevémet egy ideig el-
 titkoljam; nem emlékszem egyébre, hanem
 hogy ezt mondtam: én vagyok —y s mellére
 szorúltam s ajkaink egygyé váltak. Összefon-
 tarral jártunk fel s alá szobájában, dolgaikat
 emlegettük, s szívünk érezte, hogy boldogok
 vagyunk, hogy szerettünk. Nulla ancilla fuit,
 quae dicta foras evulget. Nem vala honu fele-
 sége, s e szerint minden tartózkodás nélkül tet-
 tünk mindent. mintha régi esmerősök, testvérek
 volnánk, Mutatta azon helyet, hol Kazinczy-
 nak halálán kesergett, mutatta könyvvei felett
 fityegő képét, verseit olvasgatta s danolt, a mi
 neki elementuma. Közel vala 12 óra éjjel mi-
 dőn csak számára készült vacsoráját felhozták
 ettünk, danolt, s lefeküdtünk. Horváth harmincz

*) li 37 levél.

**) Olesó könyvtár, 53 szám 28 34 1

éves, feleséges de gyermektelen, középszerű magasságú, igen nemes képezetű, de a melyet szokatlan különössegeivel defigüríroz... Vig, pajkos, tréfás, elmés és igen alkalmas mindenre; de minden cselekedeteiből érettség, philosophiai esendesség és a mértéken túlható, de nem vak áhítatosság látszik. Innen van, hogy ő még verseibe is, valahol előhozhatja, religiósumokat elegyít; s megvallja hogy, ha valamely napon imádkozni elfelejtkezett, retteg és magát nem tudja egyhamar megnyugtatni... De csak ugyan távol van ő minden lavateri phantastaságtól; elméje valóságos elmélkedésekhez szokott, s több férfiúi erővel bír, mintsem hogy phantasmák által elszédíttessék. Szive jobbitthatatlan, jóltevő, szelid, erkölcesi tiszták, feddhetetlenek, s társasága igen kedves. A legkényesebb párizsi izlésű dáma is elfelejti, hogy neki bajusz borítja be száját, hogy hajai tornyokra ninesenek fűrtözve, hogy dohány parfümírozta ruháit; s gyönyörködve mulat társaságában. Cancellárius gr. Teleki ő excellentiája, gr. Széchenyi, septemviralista B. Ráday, a mi Rádayknak fia, a volt tihanyi apátur, őt kegyességökre s társalkodásukra méltatták.“...

De nem csak ez eleven tollal írott útirajz tartja fen irodalmunkban a két férfi emlékét. Az Orpheusban több közlemény jelent meg Horváthtól, melyek mind e levelezés és

ismeretségből meritik tárgyukat s a melyeket a Holmi III. kötetében adott ki, magát a kötetet Kazinczynak ajánlva. Ezek közül csak egyből idézek „A hajnal“-ból, melyet ép Kazinczy felgyógyultára írt;

Élsz hát én örömem s én kedves pásztorom, a ki
Még az arany kertben szűz föld termette virágból
Font koszorus Erátót, mint egy fejedelmi menyasszonyt
Gessner karja közül kivévéd s természeti színét
Közbe szagos füvel gyönyörűn bodrozva vezetted
Ez Rhodus szigetét haladó térségre

Én pedig e gyönyörű lelkem kedvelte vidéken'
Hol tán még maga is szállást választna magának
A vidám Erató, érzékeny s hajdan enyelgő
Kedvetem egy szomorú temetőház forma szobába
Tömlőözöm.

s egész alkonyatig a philosophiával foglalkozik

. udvaromon a májva virággal
S szürke ürömfüvel tarkás, zöld gyepre tekintvén
Meglátom rajtok kettős kéményemet és a
Házfedelét mint terjed egész a kertig az árnyék.
Felnyitom ajtómat s amaz alkonyodási sarokra
Fordítom szememet, hol gyenge szerelmek enyelgő
Szárnyhegyeken emelik fejeket, repdesve kinyújtják
Karjaikat, hogy majd ha boesá'kozik angyali szárnyán
Hesperus: elfogják és lágy keblökbe fogadják.
Nézem, mert eleven színnel rajzolja hazámnak
Tengere, mint állnak tűzes oszlopok ott az ezüstszín
Víz tetején — Hajtat Fébus nyargalva, kaput nyit
Oceán és éjjelre sötét kamarába fogadja.

Óh gyönyörű Balaton, te mesés képzéseimet így le
Festegeted s a mit régen magyaráztak atyáink,
A tüzet ezt a tüszekeret tengerbe merited

Erre következik az alkony szép leírása
s végül megemlékezik Kazinczy halálhírének
hatásáról:

. . . S hát egy hír hozta halálból
Költ bánat vehet olyan erőt az előre komorrá
Vált emlékezeten? s az öröm, mely élni Kazinczyt
Élni kiáltja talán sohasem tudhatja felérni
Azt a félelmet, mely szent fogadásba tetette
Musammal hogy csak szomorút s elszánva halálest
Csak szomorút versez s szomorú fog zengeni nyelve.

S míg a szerelem muzsája édes álmokba
meríti s ő Kazinczy mellett képzelet magát:
hajnalodik s most Uránia lopózik a költő szí-
vébe s ő a Hajnalhoz küldi dalát. Innen a
cím, bár a költemény inkább a két férfi vi-
szonyából merítette tárgyát.

Kazinczy az Orpheus II. részében egy
három részre szakadó költeményt szánt Hor-
váthnak, az I. és III. egyenest neki szól, a
II-ban Keresztes Bálint, a szentföldön harcoló
vitéz küld izenetet fecske képében kedvesének
Tornai Margitnak. Idézek most a III. részből,
melynek hexameterai valóban erőteljesen gör-
dülnek:

Élni fogunk kedves Horváthom! Tégedet ádáz
Bellónád hadi kültre kiált s már szárnyra repített

Hangjaid a kiterült egeken úgy dörgenek, a mint
 A dagadó Balaton s Hunyadidnak mennyköve dörgött:
 Engem hív Eratóm kivirított erdeje békés
 Árnyékába vezet, s ottan a holdnak ezüst szín
 Fényénél oly buslakodó hangokra tanítgat
 Mint a nyugoti szél lágy nyögdéslése, midőn az
 Illatozó rózsák közt Ceneimet alva találja.
 Őrvendj! Élni fogunk s később unokáim örömmel
 Emlegetik Horváthjáért mint ége Kazinczy.

Volt azonban alkalom, midőn hosszabb időre is találkoztak, bár alig van erre adatunk. Ertem a következő évben Budán megnyílt országgyűlést, melyen mind Horváth mind Kazinczy huzamosan s valószínűleg egy időben vettek részt; másodszer Kazinczynak újabb bécsi útját, mely alkalommal a birodalmi fővárost vele együtt Horváth is meglátogatta.

A „norma“ iskolát eltörölték, a protestánsok visszanyerék autonomiájukat s a kath. iskolák igazgatásától a prot. kormányzókat felmentették. Így br. Prónay Gábort, Vay Istvánt s 1791. ápr. 1-én Kazinczy Ferencet. Kazinczy erre Bécsbe ment, leginkább anyja ösztönzésére, hogy van Swietennél, a királynál új hivatalra nyerjen kilátást; de Bécsben betegség verte le s orvosa ajánlatára útazni indult. Így jött Pestre, innen Fejérvárra Virág Benedekhez s Füredre Horváth Ádámhoz, innen ismét Bécsbe ment Leopoldhoz kihallgatásra. Nincs említés a második füredi utról a Hor-

váth levelei között, de arról igen, hogy ketten Bécsben jártak. De Kazinczynak második látogatását bizonyítja a Toldy műve*) s minthogy Horváth Kazinczyval soha többé nem találkozott: bizonyosra vehetjük, hogy ez volt azon alkalom, midőn Horváth először és utoljára s Kazinczyval együtt felkeresé Bécsét.

Talán a bécsi út benyomásai alatt határozta el Horváth, hogy arcképéről rézmetszetet készíttessen. Arcképét „Erdélyi fi Kóré Zsigmond“ festő s a rézmetszet erről való, s ennek ornamentumait Kazinczy tervezte: tölgyfán a felkoszoruzott lant és kürt, hogy szerencsésen futotta pályáját az epicum carmenben; egy kőn basrelief módon az Arion képe; odébb a csillagos ég félig betakarva: astronomiai poemát irt: egy könyv s rajta a kard, mert banderista volt; a cirkalom és szegmérő, mert matematikus és mérnök volt; s a Templum honoris, hová életébe befogadták; egy kőb s rajta a lélek halhatatlanságának jele. Alól Ovidiusból van Arionra vonatkozó idézet. A kép Bécsben készült s Kazinczy volt a közvetítő Horváth és a műáros között,**)

*) Kazinczy és kora I. 132.

***) Kazinczy levelei Horváthhoz; 1792. okt. 2. Van azonban e levélben a kép ornamentumait illetőleg egy pár homályos megjegyzés, melyek kizárólag Horváthra vonatkoznak; de azokat nem tudván megfejteni, elmellőztem.

A mellett, hogy az elsoroltakban vázolni törekedtem e két költő viszonyát*) pályájuk első szakában, Kazinczyt illetőleg azt is sejtethni, hogy a költészeti irányra nézve a kilencvenes években ingadozott. Mert mire mutatna azon ismeretlen parasztdal, melyet Horváthnak küldött. Hiszen a fogsága utáni időben a népdalt kirekeszti az általa szentesített költői műfajok köréből; Pál Péternek énekét Csombók Sárihoz semmibe sem lehet venni a nagyon ápoltság mellett — mondja egyik levelében: a költészet az ő merev álláspontján már kívül áll a népen. A Horváth Pásztor éneke pedig keletkezése korában nagyon is tetszett. A Keresztés Bálint énekében Tormai Margithoz magyar rhythmus és népies hang űti meg fülünket. Alig egy néhány költeménye van a fogsága előtti időből: egy bordal meg leginkább szerelmi dalok nyugoteuropai vers formában: minden esetre oly csekély a számuk, hogy bátran szembe állíthatjuk ezekkel az ismeretlen parasztdal s az ismeretes költeményt.

De említsük meg ez alkalommal azon jelentős vonásokat is, melyek — bár Horváth-

*) Nines kezennél a Mindencs Gyűjtemény de, azt hiszem, hogy névtelenül közölte azon verseket, melyek Kazinczy halálhírekor irattak. S ez a körülmény téveszthette meg dr. Takács Sándort a Péczeliről szóló kitűnő műve 168, 169 lapjain, a hol oly, szerinte is meghatározható költeményeket tulajdonit Péczelinek, a melyeket Horváth Ádám írt.

ban a hűség és bizalom mindig meg volt Kazinczyhoz — az utóbbit annyira elhidegítették, hogy autobiographiájában végtelenül gúnyolta s az irodalomban pedig el igyekezett palástolni azon nyomokat, melyek tőle igaz barátjához vezettek.

Kazinczy már első levelében felhívta a Horváth figyelmét a nyugoti nemzetek irodalmára: Te az idegen nyelveket nem szólod. Horváth válaszában elismeri, hogy nem beszél németül s nem ismeri az irodalmát s ép e miatt a jövő évben 1789-ben egy időre Bécsben akarna tartózkodni; de ugyanekkor hangsúlyozza a kifejezések tiszta magyarosságát, a korabeli írókkal — neveket ugyan nem említ — nincs megelégedve, mert „ . . . igen sokat elvesztettek s vesztenek a magyar nyelv természeti szépségéből, mikor az idegen nyelveken írt derék munkákat vagy követvényt, vagy fordítván az azoktól kölcsönzött kimondásokat a nemzeti szépségek közé elegyítik: gyanakszol magad felől is, ilyen a mostani leveledben ez: Te az idegen nyelveket nem szólod.*) De később midőn Kazinczy újra figyelteti a német irodalmi tanulmányokra: úgy nyilatkozik, hogy hazáját nagyon szereti s a német iránt érzéketlen; sőt még öltözete magyaros szabásában is ki igyekszik mutatni nem-

*) Ezt a hibás kifejezést egyszer Horváth így alkalmazta csipősen: de megszólom biz én (az idegen nyelveket)

zeti érzületét; egyik levelében pedig téves fel-fogását egész a túlságig fokozta ép oly alkal-lommal, midőn Kazinczynak Gessner iránti hő-dolatára elég okot nem talált.

Kazinczy megküldi Horváthnak „Az első hajós“ fordítását s Horváth nagyon józan meg-jegyzéseket irt erre a szertelen költői irányra: a találmányok egy részének előadása költői, de már az sok szerinte, hogy a hajóhoz a vitorlát is Amor szerkeszti oly képpen, hogy a csónak fenekéről rúd nő ki. A képzelet e játéka igen erőszakolt, „elszakad a húr, ha nagyon felvon-ják“, álmában láttathatott volna a legényvel Amor olyan vitorla félet, vagy pedig a szél ha-tásából rájöhetett volna a vitorla feltalálására. Kazinczy azonban nem hajlott meg e nézetek előtt. Jól tudjuk mily hosszasan ápolta a tervet: Gessner idilljeinek magyar kiadását s e köd-ben borongó világnak magyar földre való átül-tetésében nemcsak a tárgy iránti rokonszenv hajtotta; vonzalma ugyanis nagy volt a termé-szet iránt, a Kárpátok romantikus fensége ta-nuló korában sokszor elbűvölte lelkét s most önként kereshette ez idyllicus képeket, melyek-ben a szintér éppen maga a természet. Ő való-ságos Gessner-cultust fejtett ki, de Toldy sej-tése szerint volt egy más motivum is: a szerelem. Eperjesi deák korában szőtt szerelmét álmodta

vissza e lapokon*); s mélyen bánthatta, midőn Horváth éppen nem ok nélkül bírálta drága költőjét, de úgy hogy e bírálattal önmagának végzetes félszégét tárta fel. Ime a sorok leveleiben, melyeket a vitával kapcsolatban irt: Én pedig örömebb bánthanám akármelyik szarvas német auctort, mint a magyarokat, úgy vigyázok az aequilibriumra, mint a burkus s haragszom ha valaki praescribál, mert aztán minden bolondságot imádatuló virtusúl tulajdonitnak neki; pedig sokszor az álmomat sem adnám némelyiknek az eszéért.

Örömebb bánthaná tehát akármelyik szarvas német auctort, mint a magyarokat. E gondolat ugyanabból a felfogásból fakadt, melyből az, hogy a magyar költőt elmarasztaló bírálatban nem szabad részesíteni, s ha mégis ez történt meg: a pörét vesztettnek végtelenül fájt. Így gondoljunk csak Kölcsey bírálatára, Kisfaludy Sándor apprehensiójára Kazinczynak Himfőről szóló epigrammjáért; így Horváth'élete végén: a meghallt Csokonai nevében sikra száll egy epistolában Kölcsey ellen, így pályája első szakában és több alkalommal. Azt mondja az Orpheus ügyében irva, hogy „előbb convincáljuk hazánkat, hogy mi nem vagyunk kizis alávaló írók s azután kritizáljunk**); egy

*) Kazinczy és kora I. 103.

***) I. 19 levél.

másik levélben, midőn Kazinczy egyenes bírálatot vár tőle Klopstock-fordítására, ezt válaszolja: tartozom én komplementtel a literatóroknak, mert szeretem nemzetem boldogságát de a mellett szívemet az egyenességtől elfelejtkezni nem engedem.*) Itt tehát a bírálatról való véleményét némileg motiválja s erre a felfogásra majd később vissza térünk. Főlöszleg részleteznem, hogy Kazinczy mindig ellentétes felfogással volt a kritikáról s védi Köleseyt, midőn Horváth a Csokonaira írott kemény bírálatért gáncsolja.

Volt a Horváth lelkében egy hajlam: a bölcselkedő, mely elmésségét, dialektikáját nem egyszer csillogtatta, vallásos hitét az ókor philosophusaiban való jártasságát oly szépen bizonyította, de keserű órákat is szerzett a szántódi remetének, a mint önmagát hívta. ki hosszú éjszakákon, a csendben, halvány méces mellett egymagában töri a fejét a lélekről való tudományon (psychologia), az eredendő bűn kérdésével, a világ keletkezésének és feloszlásának fogas témáival, rajongással forgatja Leibnitz-jét s átkozza Kantot s végre egy kötet bölcselkedéssel száll ki Márton István ellen, a Kant követője s Debrecennagy kalapácsa ellen**) Kazinczy e témákkal csak egyszer foglalko-

*) I. 31.

**) Horváth hívja így: Leveli II kötet.

ott körülményesebben, midőn Hollmann után „A természet oekonomiájá“-t készítette (1792—96). S 1799-ben súlyos betegsége után az elmulás gondolata felkelté érdeklődését rövid időre a kezdet és vég problémái iránt, de gazos erdőnek tartja a kutatásnak e világát s nem is akar benne sok ideig tartózkodni. „Ha Mendelsson hét lelkével birnék, sem tudom e kérdéseket megmagyarázni.“*) Irtózom a bölcselkedéstől mondja egy helytt Toldinak s abban a szép költeményben, mellyel Horváthot megtisztelte a kezdő sorok szintén mutatják egyéniségök különbségét:

Oh te kinek harsány hadi kürtje Tihannak enyegős
Szűzeit eddig nem hallott hangokra tanitá,
Hogy valamerre kevély hullámjait lányja zajongva
A Balaton, Hunyadit, Hunyadit riadozzon az erdő
Horváthom jer, akár Plátóddal az elme nem esmért
Léte felől ébrent álmokba merülve bolyongasz
Én oda nem késérlek, akár Csapodidnak**) igazlott
Karján a rejtett szépség üsvényinek indúlsz,
Jer kérlek s Eratom mit adott ajakimra figyelmezz!

Van még egy pár eltérő vonás közöttök. Így Kazinczyról tudjuk, mily szorgalommal dolgozta át újra, meg újra egy-egy fordítását s Horváthnak is ajánlotta, hogy válogassa ki a Holmi I-nek javát, a középszerüeket alakítsa át.

*) Levelei I, 30; Orphens: a „Füred“ után vetett jegyzetei.

**) Somogy vármegyei főszolgabíró Cs. Gábor, nekem is szivesen becsült barátom“ Kazinczy jegyzete.

Erre Horváth az I. 40 levélben így válaszol: **nem** tudok én abban korigálni, a mit egyszer megírok, ha **csak** egészen el nem bontom, ha nem rábizza Kazinczyra, **hogy** cselekedjék ő belátása szerint s majd a javítottakat küldje el neki.

A nyelvújtsáznál szintén nagy és elvi elmentések választják el őket. S mindezek életök második felében kiélesednek, s ők egy-egy összecsapásra elhallgatnak, megszűnik a levelezés közöttök, mire — úgy látszik — mindig Horváth töri meg a csendet. Kazinczy fogsága után akár költői irányát akár a nyelvújítását tekintjük, a véglet útjára csapott. Horváth pedig megmaradt a réginek mereven. Kazinczy azt írta valaha hozzá, hogy a gondolataink már is egyeznek, de úgy igyekezzünk, hogy a miben nem egyeznek is, összegyalúljuk.*) De nem Horváth távozott Kazinczytól, hanem ő Horváthtól. Volt azonban Horváthban valami, melyet ifjúságától öreg koráig megőrzött lelkében Kazinczy iránt: a szeretetet és bizalmat Kazinczy iránt az ember iránt. E bizalomból gyónja meg legbensőbb titkát, a szeretet is ösztönzi a lemondásra, hogy ne vegye fel a harcot a nyelvújítóval a nyilvánosság terén s mind a kettő együtt munkál, hogy szóljon gr. Festetichnél s Kisfaludy Sándornál Kazinczy jó híre érdekében.

*) Horváth levelei I. 19.

De mindennek később sora kerül.

Horváth a kassai társaság más két tagjával szintén ismeretségben volt, de csak levelezés útján. Mindkettőt ő kereste fel előbb levelezéssel; de bensőbb barátságot egyikkel sem kötött. A Horváth költeményeit előbb ők nem akarták a Muzeumba felvenni, később midőn Kazinczy elválóban volt tőlök, Horváth követte barátját, s ekkor bár mennyire is kérték: ő tagadta meg a közre működést. Szabó Dávid iránt azonban volt valami vonzalommal; Bacsányihoz pedig némi haraggal. Bacsányitól türelmetlenül várja az első választ, már bánja is ez első levelét s a várva várt levél rideg és bíráló hangjával részben lehangolja részben haragra gerjeszti. Bacsányi bírálja Horváth költeményeit, meg — Ányost akarván kiadni — a meghalt költőnek esetleg kériratban maradt, vagy ismeretlen művei után kérdezősködik.

Horváth védekezik verseit illetőleg s bírálja Ányost, de Bacsányi e kritikát nyomorútnak mondja s a Horváth ortographiai elveit szintén nem fogadja el. E viszony nyomát alig egy két levél mutatja s az a legrédekesebb benne, hogy Horváth a Bacsányihoz írott leveleit bő kivonatban elküldé Kazinczynak, ezzel is bizonyítván ragaszkodását és bizalmát.

A Kazinczyval váltott levelei bevezetnek az 1790-ik évbe, a mely megritkítja a sűrű le-

velezést s egészen a politikai ügyekre tereli a két barát figyelmét. Horváthot az országgyűlésen is feltaláljuk: fordítsuk hát tekintetünket a 90-es évek politikai életére.

Józsefnek 1790 jan. 28-án kelt rendelete, melylyel újításait nagy részben eltörli, s a magyar korona haza hozatala mérséklék a sorvárgást és aggodalmát, de a lelegevenebb életre keltik az elfojtott politikai törekvéseket.

Az ekkor termett költemények és röpiratok élénken rajzolják az eszméket és érzelmeket, melyek a közhangulatot hevítették. E költemények közül legszenvedélyesebb a Révai Miklósé. (közzölve a Kazinczy Orpheusában.)

Másban pedig a komor bánat, melyet József félreértett reformjai okoztak: s a lassan éledő öröm a jan. 28-iki rendeletre, egymásba olvadva csendül meg.

Magyarok istene látlak trónusodban
 Látom országnkat nyugodni karodban
 Te csiuálsz országot kóros pusztaságból
 S ismét pusztaságot kevély uraságból
 Te vezetted Mátyást bécsiek nyakára
 Viszont bécsieket te hoztál Budára,
 Siralmassá tetted Mohács bús térségét
 Gyászban beborítván hazánk diésőségét.
 De ismét támasztál nagy Therez anyánkat
 Régi fényre hozván általa hazánkat.
 Most is megrettenve gondolsz nemzeddel
 Tekintez még reánk atyai szemekkel

Hörváthot a korona visszahozatala szintén dalra serkenti, de ellentétben Révaival — egy kárhoztató szava sines II. Józsefre, ő a császár helyett a német alattvalók ellen fordul:

Mind azzal neveltetek
 Sok irígy szomszédink
 Hogy nagy feltételinkhez
 Nincsenek segédink
 . . Lám meg van a korona
 Hazánk birtokába ?
 Visszament bosszútokra
 Ez szept kincs Budába.
 Vidd el bár hív őrzőink
 Vigyázó markából
 Több mennykő fog kísérni
 Mint Pozsony várából
 Egy a király s az ország
 Mindenik felséges
 S e kettőt összeköté
 Egy oly dicsőséges
 A kít sokan vesztünkre
 Véltek lenni főnknek
 De az ég szerencsénkre
 Tette legelsőknek !*)

Ez idézetből is ráismerhetünk a kedélyek egyik árnyalatára, arra hogy a rendek bizalmatlanok voltak s attól tartottak, hogy a koronát ügyesen vissza lopják Bécsbe. Hiszen a nemesi custodiak, melyek egymást felváltva őrizték a feltett kincset, ép arra voltak szánva:

*) Gr. Zichy Károly.

hogy e sejtelen ne valósuljon. A korona őrizésére banderiumok mentek tehát s e tisztelet először a pestmegyei teljesítésre. A zalaí custodia május 26-án indult Budára s a biharit váltotta fel; a zalaira írta Horváth Utra kíséző síp című versét.*) Ő a somogyi banderiumban ment, a melyet Nagy Ferenc veszprémi kanonok Siófokon megvendégelt s a békesség angyala nevében latin versben felköszöntö; erre Horváth szintén latinul felelt és versben s ezt magyar fordításban is kiadta: A somogyi nemes sereg nevében, midőn azt a békesség angyala megköszöntötte Siófokon 16. jun. 1790. Az ügyesen írott költeményből közlöm a befejező sorokat:

... nem megyünk harcolni
 Mert békességet kezd az ég parancsolni.
 Jóllehet nem rozsdás fényes kardunk éle
 A szívünk sem félénk, harcolhatunk véle.
 Vérünknel, karunknál sokkal inkább drága
 Előttünk nemzetünk ősi szabadsága.
 Hanem tart egy kincset országunk teteje
 Mellytől fénylett minden szent jó király feje
 Egy kincset, a melyet zálogul adának
 Rómából országunk diéső királyának.
 Ennek őrzésére készítjük magunkat
 S Budavára felé indítjuk útunkat.

Az országgyűlés jun 10-én nyílt meg. A rendkívüli érdeklődés s izgalom folytán a nők

*) Megjelent az Orpheusban s a Holmi III-ben

is óhajtották hallgatni a tanácskozásokat s kérésöket a rendek teljesítették. E kérelemre vonatkozik a következő két kis alkalmi irat: A magyar asszonyok prókátora a Budán összegyűlt rendekhez; s A férjfiak felelete az asszonyokhoz arra a javallásra, hogy jó volna az asszonyokat is a közönséges gyülekezetbe bebocsátani 1790. Az első szerint joguk van a nőknek a polgári igazgatáshoz, mert ha egy királyné kormányozhatja országát, miért volna eltiltva a nő részvétele az igazgatás alsóbb fokán? De ha a magyar nők helyzete nincs e színvonalon: méltán teljesíthető mostani kérésök. A II-ik füzet a kérés teljesítését a következő feltételekhez köti: 1) ismerjék meg a férjfiak elsőségét, 2) ők magok szoptassák gyermekeiket, 3) a nemzeti viseletet le ne tegyék. 4) magyarul tanuljanak, 5) a gyűlésekben közbe ne szóljanak. S e két irat szerzője Horváth Ádám.

A nők kérelme tehát a legélénkebb figyelmet bizonyítja s a nemesi sergek a királyi ház őszinteségében való kétkedést. E kétkedés meg a bosszus harag nyilvánul Pestvármegye feliratában, a mely szerint József törvénytörő eljárása folytán az uralkodóház és a nemzet között felbomlott a szerződés. Bihar-megye pedig új szerződés irását hangoztatja. Maga az országgyűlés mindjárt megnyitakor e

haragtól morajlik. Benyovszky György pozsonymegyei követ utasításához híven, kijelenté, hogy sem Zichy Károly gr. országbíró a felső tablánál, sem Ürményi József királyi személynököt az alsóházban elnöknek nem ismerheti el, mert II. József törvénysértő újításait nagy részt a királyi biztosokkal tudta életbe léptetni, s e törvényellenes hivatalban mindkét elnök működött; ők továbbá megbizátásukat nem koronás király kezéből vették s vezetésök alatt tanácskozni nem szabad. E nyilatkozatnak azonban — bár egyesek részéről pártolásra talált — a felszólaló célja értelmében nem volt fogauatja. S itt újra Horváth Ádámmal találkozunk. „Két hazafinak emlékezete“ versével, melyet füzetbe foglalva bocsátott közre, védi Zichyt és Ürményit s a versnek Ürményiről szóló része német fordításban is megjelent Radlinger Jánostól. A vers mutatja, hogy Ürményit kétszínűséggel, a királyi udvar előtti hízélgéssel gyanúsították; hogy ennek köszönhette volna excellentiás címét; Zichyt meg a királyi biztosi hivataláért. De Horváth e vádakat idétleneknek mondja, bár mentséget is talál, mert most a kedélyek a mult emlékeitől elfásultak

S a sok hitetlen közt nem látszhatott hívnek

Senki mihelyt hazánk szeretete mellett

A bécsi tüznél is pirítózni kellett.

Az országgyűlés Budán majdnem ugyan-

azzal az egy kérdéssel foglalkozott: az új királyi hitlevél s a vele kapcsolatos törvényczikkek szerkesztésével. A most megindult hosszú szóharcolok éle a már halott uralkodó II. József ellen volt irányítva; mert mit mond az új hitlevél s a vele kapcsolatos törvényjavaslat? Nemzettel és királyával közösnek állítja a törvényhozás, -magyarázás és -eltörlés jogát; kívánja, hogy a magyar korona az országban maradjon; az új király előde halála után három hónappal országgyűlést tartson, s ha elmulasztja: magának a nemzetnek van joga a gyűlés összehívására. Mind oly balszam, melylyel a közel mult sebeit akarják gyógyítani. De azoknak nagy része, kik e törvényjavaslat és hitlevél ügyét szóval vagy szavazattal ápolják: e két iratban kifejtett alkotmányt kizárólag csak a nemesi rend sajátjának tekinti. Ezek megfosztanak a magyar állam nem nemes polgárait még a kisebbfokú hivatal-viselés jogától is; s eltörlőlnék Mária Theresia urbéri szabályzatát is. E párt tehát zászlaján még azokat a jelszókat hordozza, melyeket sok százados mult gyakorlata tesz értékesekké, de a melyek módosításához az első lépést az uralkodó ház teszi meg. De, mik azok az eszmék, melyek a rendi alkotmánynyal szemben állnak? A közteherviselés, a kiváltságok esökkentésének eszméje, a vallás szabadságé, a sajtó szabadságé, — egy szóval a Felvilágoso-

dás, melynek ápolója, terjesztője maga II. József. S ez eszmék kisebb mérékben és szűkebb körben rokonszenvre találtak II. Leopoldnál is. Pozsonyban a koronázást megelőző királyi előadásokban indítványozza, hogy a megyei és országgyűlések szervezete módosíttassék, hogy ezáltal az ország egyes elemei érdekeikhez mértén érvényesítsék jogaikat. A jobbágyokat pedig — kiknek az országgyűlésen képviselőjük nincs — mentsék fel e tanácskozások költségeinek fizetése alól. Kívánja a királyi előadás, hogy Mária Theresia úrbéri szabályzata törvénynyé váljon, s törvények biztosítsák a jobbágyok személyes szabadságát s a vagyonuk feletti szabad rendelkezés jogát, hangsúlyozza, hogy a nem-nemeseket is megilleti a hivatal, habár nem is oly mértékben mint a kiváltságos rendeket; a prot. vallás ügye a bécsi és linci békekötés alapján törvénynyel szabályozandó. Íme a két ellentétes irány s ennek élénk küzdelme a legjellemzőbb bélyeg a hosszú és nevezetes országgyűlésen.

Leopold azonban szívósan ragaszkodott azon két diplomához, melyet az anyja és nagyatyja koronázásakor állítottak ki; az új hitlevél javaslat nem is érte célját, de létesült egy pár törvénycikk ennek kárpótlására. S a király e törvénycikkkel és a nádor választással megnyugtatta a bizalmatlanokat. A nádor-

választás nov. 12-én volt Pozsonyban. Voltak olyanok is a karokból és rendekből, kik ép a vádolt Zichy Károlyt akarták e fényes állomásra emelni. De a király kívánságára fiát Sándort bizza meg a gyűlés e tiszttel zajos exclamatio közben s a felesketéskor Leopold az új nádorhoz fordulva, a hivatallal járó kötelességek szigorú teljesítését hangoztatta s szavai nem hatástalanul hangzottak el.

Horváthot e választással kapcsolatban két műve alapján említhetni; az egyik egy alkalmi vers: Mindenszentek napján 1790 az özvegy asszony Magyarország palatinusáról gondolkodik. Az özvegy (a haza) a szent szűztől kér tanácsot: kít válasszanak nádornak s a válasz a gróf Zichy nevét hallatja. Horváth verse tehát a Zichy érdekében indul meg; de Sándort közfelkiáltással s ép a Zichy ajánlatára választják meg nádornak. Horváth pedig — úgy látszik — az ének megírt felét már kinyomatta; de olyképen segít magán a vers második felével (folytatása a szent szűz beszédnek és a Mindenszent napi hajnalnak november 15*) napján tartott örömnünnepig) hogy itt szűz Mária már Sándor főherceget ajánlja. A másik műve a következő: Legrövidebb nyári éjtszaka a melyben leíratik egy olyan csillagvizsgálónak beszélgetése a ki a múlt 1787-dik esztendőben nyár kez-

*) Ekkor volt a koronázás.

detekor az égi testeket csodálkozva nézegeti, azoknak forgásaikat leírja és az isméretesebb csillagzatok neveit a régi pogányok költeményeiből a nagyjából magyarázza. Irta és most közre bocsátja Horváth Ádám. Ajánlja Sándor Leopold királyi herczegnek az nap a mellyen ország-nádorispánjává kiáltatott.

A hitlevél körül kifejlett vita mellett a vallás ügye verte fel a legnagyobb hullámokat. A kerületi ülések áldatlan szóharczai s eltérő felfogása folytán magok a karok és rendek ajánlják fel e kérdést 1790 sept. 5-iki feliratukban a királynak: nyilvánítsa ki válaszában felfogását a prot. vallásügyéről s az ügy enyhítse a sérelmeket, hogy a katholikusok is megnyugvást találjanak benne. Leopoldnak nov. 7-iki resolutioja, melyet a királyi előadásokba is felvett, egy szenvedélyes vitát indított meg s ez egy második országgyűlési feliratot s második királyi leiratot vont maga után. S mi e két nagyon kevésben eltérő leirat tartalma?

E két resolutio megadja mindkét evang. felekezetnek a szabad vallásgyakorlat jogát, autonomiát az egyházi ügyekben, engedélyt a zsinattartásra, iskolák alapítására, tornyos vagy tornyatlan templom építésére, mindkét felekezetet felmenti a stóla alól, melyet eddig a kath. lelkésznek fizettek, a hitőkkel ellenkező eskütevés alól, szabályozza a vegyes házasságból való

gyermeknek vallásügyét. Jogot ad az apostasiára. Egy szóval oly eszmék melyek a felvilágosodás fogalmának körében vannak vagy annak folyományai.

E kérdéseknek a törvény útján való elintézése megindítja a röpiratok áradatát, s ennek hullámai be-be csapnak az országgyűlés tanástermeibe, hogy itt megnövekedve, újabb vagy szilajabb fordulatokban törjenek ki. A kath. iratok egy része furfangos okoskodással, hévvel igyekszik bizonyítani, hogy csak az ő vallásuk az igaz vallás, a magyar vallás; ez az ország a szűz Mária országa s a régi és új felekezeteknek egyenlő joguk nem lehet. E felfogást nyivánítja Szeitz Leónak a legtürelmetlenebb, de leglelkesebb vitatkozónak könyve címe: *Igaz magyar*; ezt, a nemzeti és kath. vallási eszmék azonosságát vitatja hevesen *Igaz hazafi Magyar Dániel* (álnév) *Igen rövid megjegyzéseiben*, mely éles és türelmetlen hangjával a karok és rendek figyelmét is magára voná.

Másnemű röpiratok a Trenck Frigyeséi s legkivált a Mérő serpenyő-je; ő első sorban nem a vallásszabadság érdekében küzd, hanem gúnyosan és szenvedélylyel lázít a katolikus papság ellen: ahelyett, hogy a királyával újat hűz: e papságot támadni volna heljes célja a magyar nemzetnek. Trenck ellen a harcot Szeitz León veszi fel, s már röpirata címe mutatja erő-

szakos vitatkozási modorát: A Trenek Mérserpenyőjének összetörése...

De magok közt a katolikusok közt is találunk olyanra, ki ez egy oldalú felfogással szemben állott, így a Declaratio ismeretlen írójaja, ki az állam céljáról elmélkedve igyekszik kimutatni a szabad elhatározás jogosultságát a hitelhagyásban s a más hitre térésben. Mert mi az állam célja? A közboldogságot valósítani. A vallás a sirontúli életben hirdeti a végtelen boldogságot s e földön a hitélet arra előkészít. S lehet-e itt a kényszerítéssel, büntetéssel a cél felé csak egy lépést is tenni? Nem, mert a lelkiismeret kényszerítéséhez külső eszközök nem valók. A legkiválóbb azonban a panaszos párt iratai között a Csébi Pogány Ádámé: Tentamen trium propositionuma, a három propositio a következő: az apostasia nem hiba igazságtalan rendelet az, mely a szlavoniai és dalmát protestansokat eltiltja az ingatlan vagyron szerzésétől; s nincs jog, a melynél fogva a protestansok az országból kitilthatók.

Az országgyűlés 1791 febr. 8-án kezdte tárgyalni a második királyi leiratot s az első szónok Szirmai Antal zempléni követ a királyi resolutiot a törvények közé akarja iktatni. De heves vita fejlett ki s ebben a szóharczban kivált Boronkai József somogyi követ; szerinte a reform. és lutheranusok megelégedhetnek

a bécsi és linci béke kötés eredményével; a királyi leirat megfosztja az egyedül üdvözítő vallást kiváltságaitól. Az isteni törvényekre hivatkozva bizonyítja tilos voltát az apostasiának; annak, hogy protestansok házassági pereit nem kath. egyházi törvényszék is tárgyalhatná; hogy vegyes házasság esetén kath. anyától való gyermek prot. hitű lehessen, sat. A protestansok vezér szónoka egy katolikus főúr volt gr. Batthyáni Alajos s a királyi leiratot 291 szavazattal 84 ellen törvénynyé emelték. „A század eszméi, miként a törvény tanuskodik, nálunk is megtermék gyümölcseiket: a lelki ösmeret szabadsága valahára diadalát ünnepelte.“*) Boronkai követtársa Horváth Ádám volt s ő edictai oratiót magyar nyelvre fordítá s a fordításban B. szűkkörű felfogását mindegyre gúnyolja s megjegyzésekkel kíséri: Az én várme gyém — mondja ezek közül egyikben — rom. katolikusokból és protestansokból áll. Emezeknek is szintugy követje vagyok, mint amazoknak; ezeknek is minden jussaikat oltalmazni tartozom és így vétkezném, ha contra intentionem committentium a protestans vallás fényrehozását s gyarapodását ellenzeném; vétkezném esküvésem ellen is, sőt vétkezném a kölcsönös szeretet ellen, mert azok nekem a r. kath. hit fényessége, elsősége s cerimoniaíji ellen semmit

*) Horváth Mihály: Magyarország történelme VI. 72.

sem parancsoltak, sőt nem ellenkeztek abban is, hogy a szerzetektől elszedett jószágok visszaadattassanak, holott ők tudják azt jól valaminth én, hogy azokat jobb végre is lehetne fordítani.*) Még csak egyet legyen szabad az országgyűlés kérdései közül megemlítnem, a magyar irodalom s ezzel kapcsolatban a magyar tudós társaság ügyét. Horváthnak régóta borongott lelkében egy írói társaság eszméje, s az Orpheus körül buzgólkodva a megvalósítás gondolatával mind sűrűbben foglalkozott. Egy bőkezű mágnás, kinek figyelmét az irodalmi kérdések felkeltették s a ki költőnk iránt is érdeklődött, éppen határozott tervvel biztatta Horváthot. S e fő úr nem más, mint az Akadémia megalapítójának atyja: gr. Széchenyi Ferenc. A Széchenyi terve szerint ő és jóbarátai, a tehetősebbek maguk mellé vennék az írókat secretarius címen, s ezeknek életét ily módon gond-

*) Az idevágó irodalomnak részben való felhasználása mellett, két kiűnő munka volt utbaigazítóm: Ballagi Gézának rendkívüli szorgalommal s bibliographiai pontossággal összeállított műve: A politikai irodalom Magyarországon. A másik a Concha Győző tanulmánya A kilenevenes évek reform eszméi és előzményeik. Ez nem törekszik az adatok teljességére, hanem azoknak legjavát vázolja, s a bennök rejlő eszmék eredetét állapítja meg. Legérdekesebb a mű II.-ik szakasza, mely a felvilágosodás magyar formájának sajátosságát írja le s nagy jelentőségét a 90-es években, egészen új álláspontról vizsgálja.

talanná tennék, s ők nyugodtan tanulmányozhatnák a külföldi írókat, fordíthatnák s eredetieket is írhatnának. Az így készült műveket közölnék egymással akár csak írásban, akár gyűléseken s csak ezután adnák ki. De ennek a tervnek a többek között az állta útját, hogy maga a kormány titkos, mellékes célok eszközének tekinthetné az ilyes összejöveteleket; felliagzott tehát ez eszmével, de felkérte Horváthot hogy a budai országgyűlésre készítsen egy körrajzot s azt majd terjeszteni fogják s működésüket talán siker is koronázhatja. Horváth a tervével jun. 29-re készült el s innen kezdve terjeszgetni kezdé. Ugyancsak ez ügben indult meg Révai is a budai gyűlés alkalmával: a Bessenyei Jám bor szándékát kinyomatta s közre adásával igyekezett az eszme iránt fogékonyságot kelteni. A Horváth terve megelőzte a Révaiét, de Révai teljesen is magára vonta a figyelmet. Mind a ketten egy cél felé haladván törekvésük úgyszólván egygyé olvadt, hogy utoljára mindkettő a gyűlés részvételestől elmellőztessék.

Horváth iratában*) hivatkozik arra az élet-

*) Egy rövid tudósító levél, mely a mult 1790-ik esztendei országgyűlésen Budán tétetett közönségessé és csak-lamar jó fogamatot mutatott, ha az itt lefestett társaság más nagyobb reménységű gondolat miatt el nem mult volna Holm II, 224.

re, mely az irodalomban most pezsdült meg: de az írók maholnap kifáradnak „s kéntelenek is kifáradni; maradékinknak is pedig nemtörhetünk olyan egyenes és bizonyos útat, melylyen járván idővel onokáink elhitethessék mind magokkal, mind szomszédinkkal, hogy tudnak s mi is tudtunk magyarul.“ „A magyar nyelv csinosítását s így a . . . társaságnak felállást nem szükség ugyan erősítő okokkal javallanom, mert azt elmulthatatlannak tartja minden, a ki több valamivel három esztendősnél és szeret helyesen gondolkozni; mert tudni való az, mennyire nemesíti a nemzetet s mennyire nemesítheti a szabad magyar nemzetet is a maga nyelvének tökéletessé tétele: csak a dolognak módját kell azok eleibe terjesztenem, a kiknek illik.“ Bárhol állottak össze íróink, nem bizhatnak társaságuk fennmaradásában s egyik szövetségnek sincs még oly tekintélye, hogy akár az írás módjában (orthographia), akár nyelvünk fejlesztésében a többi írók azt kövessék. Ez utóbbit pedig úgy érhetnők el, „ha nagyjaink s tehetősebb hazánk fiai feles számmal összeadván magokat, magok is társak lesznek és a nevezetesebb írókat is társul veszik, irnak, dolgoznak, de munkájikat egymás hire nélkül közre nem bocsátják; hanem közönségesen minden társnak munkájához hozzá szólnak, és azokban mi jó s mi rossz? közakarattal meghatá-

rozzák ; ezt az egymásnak adott szabadságot pedig, darab ideig a társaságon kívül írókra ki nem terjesztik, valameddig magok magokat a lehetőségig nem tökéletesítik és minden írásbeli nehézségen által nem esnek. „A magyar írók nem haszonra sőt sokszor kárral adják ki műveiket ; a könyvkiadó pedig nyereségre dolgozik ; olyan társaságról kellene tehát gondoskodni, mely az előbbi módon készült és megbírált művek kiadását magára vállalná s oly olesón adná a könyveket, a mennyibe nyomtatásuk került. S itt szorulunk „a tehetős jóltevők“-re: álljanak tehát össze országunk gazdagabb nagyjai s ajánljanak meg minden évre egy határozott összeget, pl. 1000 frtot ; ha 1000 frt évenként volna biztosítva: a kiadványok költsége se haladja meg az 1000 frtot, de az elárusítás se történjék 1000 frtnál drágábban. A következő évben így 2000 frtja volna a társaságnak*) Válasszon a társaság külön számtartót (pénztárnok?) correctort s könyvvarust. Idővel könyvsajtót is szerzhetni s talán „némelly társaknak esztendőnként ajándék és jutalom is kerülne.“ De e terve sohasem valósult meg, álmom maradt annyi más tervével együtt. Azonban e vázlat is elég-séges ahhoz, hogy Horváthról hálával és tisztelettel emlékezzünk. Ő a lezajlott diactán is

*) Ő tehát arra számít, hogy a kiadványok rendszeresen elkelnek

olyannak mutatta be magát, ki a tiszteletre mindig igényt tarthat. Csak közvitéz volt a koszszú csatában, de lelkesült szeme soha el nem tántorodó tekintettel nézte a győzelem felé lengő zászlót. Átélté a küzdelem hevét, mérsékelt, buzditott, lelkesített röpirataival s verseivel s önérzettel térhetett vissza otthonába. Hire-neve ekkor volt a legnagyobb erőben. A 90-es években lett Zala és Veszprém megye táblabirája. később ugyanezzel a titulussal tisztelte meg Baranya és Somogy. S ő pontosan járta a gyűléseket s élénk figyelemmel kísérte a közéletet.*) Feltűnő megjelenésével, eleven és szeretetre méltó modorával a társaság figyelmét magára vonta. Termete középszerű s erőteljes, arca piros-pozsgás, inkább nyers kinyomatú, himlőhelyes; bajsza szálas és szénfekete, szemejárása élénk volt. Göndör haját három csombokba kötve viselte. Skarlátvörös, de fekete bársonypolederes nadrágban, tengerzöld mentével, barna kucsmában s széles rezes karddal járt. Fáy András írja pataki tanuló koráról emlékezve, hogy 1795-ben ép az examenek idején terjedt el a hír, hogy ott van a Hunnias szerzője Horváth Ádám. Összecsődült a deákság s a hol Horváth megjelent, ment előtte, utána; a professorok is kiváló figyelemben részesíték, hívták mulatságokba, ebédre s ő ezeken feltűnt iovi-

*) Abafi L.: Figyelő I, 49.

ális kedélyével, eleven temperamentumával*)

Mielőtt — irónk működését rajzolva — más irányban haladnék: megemlítem az elsoroltakon kívül azon műveket, melyek ez időtájt keletkeztek: A Holmi II. kötete már 1789-ben össze volt állítva „in ruderibus“, a III. pedig szintén a 90-es években, bár az előbbi után, de az utóbbi előbb jelent meg: 1792-ben, a II. kötet 1793-ban; Psychologia: Lélekrül való tudomány 1792; A vallás dolga Zalavármegyében 1791; A koronázandó felség bejövételére és a királyné koronázásakor ebéd felett, 1792. 2-ik és 16-ik junius. Ugyanesak a 90-es évek országgyűléseiből merítette tárgyát a következő műve: Az 1790/91. és 1792. országgyűlésein jelen volt nevezetesebb embereknek ismereti. E művét ezen század második tize-

*) A Hazai és külföldi tudósítások 1820. 14. számában a közlemények előtt s a dátum alatt a következő kis epigramma van:

Üstököket hordtak nagyatyáink, hát unokáik?

Titust vagy kakadut, többnyire esunya kosont.

S az a jegyzet e kis vershez: hogy boldogult Horváth Á. fülénél csomóba kötve viselte haját. — A 21. számban Kovács Sámuel Elegiájából Horváth halálára:

Mennyire örült magának, hogy ő magyar lehete

Kimutatta holtig viselt magyaros viselete.

Páy András A szikszói enyhlapokban: Irodalmi parló virágok. Kazinczy: Magyarországi utak (Füred) — Horváth Holmi I: Ének a magyar öltözet panaszairól. Holmi III: Nagy János úrhoz levél.

dében írta, de sohasem látott napvilágot s úgy látszik, hogy nyoma is veszett.

A Fáy rövid megjegyzése is jelzi írónk ioviális kedélyét. Kazinczy a róla írott rajzában azt mondja, hogy vig, pajkos, tréfás, elmés és alkalmas mindenre, „igen nemes képezetű, de a melyet szokatlan különöségeivel defigüríroz“. Magatartásában, beszédében tehát volt humor, élc, de volt valami furesa is, a mi sajátosan árnyalta egyéniségét. S vegyük ehhez azt a körülményt, hogy fel-felkereste a vig címborákat, mulatott és mulattatott; 1790 telén azt írja Kazinczyhoz: „ha itt lettél volna, meggyőződés talpra esett korhelységemről“. S nagy valószínűséggel az itt elsoroltakban van magyarázata annak a sok anekdótának, a melyek a Dunántul róla kerengtek. Baksay közölt belőlök nagyobb számmal a Házi kinstárban. Ez adomáknak ép oly könnyű kifejteni a héját, mint a mily nehéz megkapni a magvát. S még sem tudom megvetni az érdekesebbjeit, éppen azért, mert kitünő adomák. Mert az adoma egy szokást, egyéniségünknek egy tiszteletre méltó vagy gyöngé vonását élénkebben, vagy ép oly élénken láttatja, mint maga a valóság. Célja: csak e sajátságot kevés, de találó vonással vázolni, mindazt a mi nem erre szolgál, elmellőzi; a chronologiai adatok kivésznek vagy módosúlnak az adoma talaján, a rokon

vonású adomák akár egyesülhetnek, sőt az anekdota hozzá csatlakozik oly egyén nevéhez a kinek a történethez éppen nincs köze, Ilyennek tartom a Baksaytól egész jóhiszeműséggel közlöttek közül a következőket: Horváthot Nagy-Bajomban laktakor sok kellemetlenség érte, úgy hogy írónk sokszor felkiáltott: hej Nagy-Bajom nagy bajom nekem. Mihelyt hallották, hogy amolyan poeta féle ember: vége lett minden reverentianak, spectábilis címezésnek; ha hitták multságba, ott szép rhythmusmondásra kényszeríték, pajtabírók, instruktorok társphárral kínálták meg, de ő sokszor a vacsora után felkelt, ott hagyta őket s haza ment. Erre aztán beverték az ablakát; Horváth akkor jó tölgyfa táblát tétetett ablakára, de ekkor azzal zavarták meg nyugalmát, hogy koncot kötöttek a háza csengetyűjére s ő az arra gyűlő kutyáktól nem tudott nyugodni. Ily féle bosszantásoknak lett volna kitéve s ő egy alkalommal, midőn javában edzette magát Nagy-Bajom ifjusága a tölgyfa táblákon: ismeretlen köpönyegben a működők közé állott s ezek a nagy munkában nem is vették észre, hogy ép a gazda jár elől a jó példával, oly féle hangulatban lévén, mint a szőlősgazda; a ki a jéggel együtt verte a tőkét: hadd lássák, vajjon ketten mennyire tudnának menni. De a megye tekintélyes alispánja Sárközy figye

lemmel kísérte az éjjeli hadjáratokat s ép ez alkalommal lesben állott. Midőn a munka javában folyt: előtörtet s egyenesen Horváthnak tart, az ifjak felismerték, de nem Horváth, sem ő Horváthot; ketten egymásnak esnek s most a körül állók el akarják választani a küzdőket. E tusának egymás felismerése vetett véget és Sárközy költőnkkel együtt a lakásba tért. Itt beszélgetés közben szóba került Horváth irodalmi munkássága, Horváth bemutatta műveit s a többek között a Márton István etikájára írott bírálatát, elragadta filozofálóheve s a felolvasásba kezdett. De Sárközy a hallgatás közben elaludt s felébredtekor ajánl poetánknak, hogy írjon inkább poemákat, mint efféle unalmas dolgot s ezt csak akkor vegye elé, ha esténként megbosszantani jönnek, s olvastassa el büntetésből a siheder ifjakkal. Horváth erre haragjában tűzbe dobá az egész iratát.

Íme egy ez adomákból s én kétségbe merem vonni, hogy ennek ily alakban köze volna H. Á.-hoz. Csak egyetlen hely van költeményeiben, mely az anekdóta alapján ilyenféle eseményre vonatkozhatnék

De csak egyet neheztelek
 Hogy bosszút olyaktól nyelek
 Kiket a barmoknak lelek seregében
 Mint beteges oroszlánynak
 Nehéz a vadkan fogának harapása

Nehéz az erős bikának
 Neki szegezett szarvának taszítása
 De egy rossz számár fajtának
 Trucea goromba lábának
 Kétszeres meghalásának csak nem mássa.

Ezt 1782-ben írta, mikor pápai lakos volt. Lehet, hogy Horváth követhetett el valami diákos csínyt s annak a híre átkísérte a Dunántultra s ott vele is történhetett olyan féle, a mit az anekdóta említ s a kettő végtére összeszövődött s ilyenképpen állapotodott meg. De az adoma első és második fele éppen nem illeszthető össze. Ő Sárközyvel nem is Bajomban s nem is az említett módon ismerkedett meg. Horváth vele már 1793-ban füredi lakos korában sógorságban állott, ez évben vevén el Sárközy Jusztinát, az alispán rokonát. A Kant féle tanokkal szemben, a melyeket Márton István honosított meg nálunk, a Novissima Philosophiában védi saját álláspontját; erről a kéziratáról pedig műveinek 1818-ban adott lajstromában is, mint létezőről emlékezik.

A többi anekdóta nagy részt egyházi kúratorságára vonatkozik s csak ugyanazt mutatja, a miről határozott bizonyítékaink vannak. Ő egyházmegyéjében békéltető volt a lelkész s a hívek között, védte a papot a földesúri önkény vagy az eklézsia szeszélye ellen, de a lelkészeknek is szigorú birája volt. Baksay szerint nem egyet saját akaratából eltiltott a lel-

készi hivataltól. 1792-ben választották a külső-somogyi egyház kurátorának; hivatalában erélylyel és igazsággal jart el s ép e lelkiismeretesség s az ügy iránti érdeklődés alapján 1808-ban a halasi püspökválasztó gyűlés a felső-baranyai kerület coadiutor kurátorává teszi s Horváth előbb vonakodott állását elfoglalni a baranyai viszonyok feszültsége miatt, de a megbízatást elfogadván, a június 17-én megindult püspöki visitatióval egyházmegyéje statisztikáját kezdé összeállítani s körútjában el is végeze. Legyen szabad e körútjából a nagy-harsányi napról megemlékeznem, mert az itt mondott beszéde világot vet határozott magatartására, s a már megboldogult atyjáról, ki a ref. papi karnak volt tagja oly szépen emlékezik meg. Tormásy superintendens után, Horváth dictiója kezdetén kéri a főpásztor serkentését, ha restül, intését ha hibázik s arra így folytatja:

Mely bizalommal tehát bátra nyúlok a kormányhoz, de ugyanazon szent czélomnak elérése végett még a tiszt. predikátori karhoz van egy rövid mondásom. Bizonyosságom lehet a főtiszt. püspök úr mely nehezen és nemanyyra vonakodva, mint félve veszem fel ezt a tisztet, de terhes hivatalt. Magok által láthatják az urak mi rettenthetett engemet attúl, a ki egyébként dologra teremtett és az egyházi igazgatás dolgában is már 16 esztendő szolga vagyok. Mert külömben közönségesen szólván tudom, hogy ezen coadiutor curatornak kötelessége áll az egyházi igazgatásban és polgári oltalomban, de itt ezen oly régen és oly nagyon megzavart egyházi társaságban, hogy

ennél vagy több dolgom lesz, vagy a két közönséges tárgyat szélesebb kiterjedésben kell gondolnom, a ki a mostani környül állásokat tudja könnyen kiszámíthatja, s minek utána nem más mint commissio képpen ide küldetett, hanem rendes gremialis igazgató úgy rendeltettem, sőt az urak által is közönséges vivat kiáltással elfogadtattam, minden gyanítható despotizmus félelme nélkül megegedhetik, hogy egy kiesit keményebb erkölesvizsgáló (morum censor) is legyenek. A ki nem bünös ne vegye magára czélzásomat, sőt ha talán én is most vagy késöbben hibáznék: ne mondja azt, hogy orvos gyógyítsad magadat. Mert igaz ugyan, hogy én is ember vagyok, embertül származtam, de olyan embertül (mert tudtára adom, a ki még nem tudná, és nem hogy a mostani fennyen látó világ szokása szerint restelleném, szégyelleném, származásomat szégyenletemben titkolnám, sőt boldogult édes atyám hamvainak tiszteletére ily nagy gyülekezet előtt diesekszem — olyan embertül) — a ki nem maga ismeretes nemesi származásának, melylyel szerencsés volt, nem is házi és gazdasági tehetségének, mellyel istentől a megegedésig megáldatott, nem is tudományának, mely a közönségesnél nagyobbnak ismertetett, hanem feddhetetlen erkölesének és megemberedett de szelid magatartásának köszönhetette azt, hogy valamint életében tüköre volt az egyházi karnak, úgy most is azoktül, a kik hajdan ismerték, például tetetik másoknak: nekem pedig már gyermekkori neveltetésemkor annyira szivemre hatott az ő feddhetetlen erkölese, hogy most is minden predikat. erkölesének magaviseletével ötet teszem próbakövéné s ugyanazért a prédikatorban a legkevesebb erkölestelenséget sem tudek elnézni. Könnyü ma is a esupa erkölesből a szent hivatalhoz illő magaviseletből, abban való hív és szorgalmatos eljárásból isten előtt kedvességet, a világ előtt pedig megkülömböztetett becsültetést szerezni akárkinek is, minden más mellékes tiszteleteknek közbenjárása nélkül.

A harsányi napra veti fényét a következő kis történet. Gyűlés után, melyben Horváth a papok s jegyzők özvegyei érdekében is szót emelt, a visitatio tagjai fel mentek a harsányi hegyre. Horváth egy meredek oldalon külön indult s hamarább ért fel társainál, kik a püspökkel együtt apprehendáltak róla, mert igen kemény szavú volt a vizsgálat alatt. A tetőn omladozó falak s a szerte fekvő sziklák közt meglepte az áhítat s énekelni kezdé Lengyel Józsefnek egyik egyházi énekét:

Csudákkal teljes a természet temploma. . .

A nép előtt csak a szava volt ismeretlen mert az ének régi melódiára zengett. A Horváth Ádám körül állók tehát vele együtt énekeltek. Ő azután egy másik hymnusbba kezdett s a hallgatóknak nagyon megtetszett, fel akarták keresni Nagy-Bajomban, de ő figyelemüket az új énekes könyvre hívta fel, melyben mindezt s még sok újat megtalálhatnak. Baksay szerint az új ref. énekes könyv e véletlen hatása alatt nyitott magának útát Baranyában. Így volt-e vagy ez csak a képzelet játéka: el nem dönthetem: de annyi bizonyos, hogy költőnk lelkes zsoltár író volt: hétköznapi és ünnepnap-i énekek zendültek meg vallásos szíve húrján, több közülök még az ő életében helyet talált a debreceni énekes könyvben. Azóta e zsoltárok sok hívőnek és

sokszor zendültek meg ajkán s öntöttek lelkesedést vagy balzsamot a bizó vagy megtépett kebelbe, költőjüket pedig megszaggatott lelkével régóta az örök álm nyugtatja karján s vajjon hányan tudták és tudják, hogy e himnuszok az ő szive virágai?*)

A tiszántuli egyházkerület 1805-ben vette revisio alá egyházi énekeit s a kerületi főjegyzőt Benedek Mihályt bizta meg az új énekes könyv szerkesztésével. A szerkesztő gyűlési határozatból szőlitotta fel Horváthot működésre, Horváth válaszolt e felszólításra s himnuszokat is mellékelte hozzá. Válasza tájékoztat felfogásáról a himnusz írás körül. Ő nem követi Szőnyi Beniamint, kerül minden idegen nevet Pontust Kappadóciát, énekei cadentiasok s mindenik rhythmusát kész áriára szabta s megtartja benne a numerust és tactust**.) Kéri a szerkesztőt, hogy válogasson ki egy pár jobb áriát a jövőben készitendő énekeihez s kótáztassa le Maróthi módjára s tgy küldje el neki. Az ének tartalmában pedig kívánata szerint legyen istendicsérés, hálaadás és fohász. Horváthnak s énekét vették be az énekes könyvbe de néhol módosítottak rajtok. E módosításnak pedig az volt az oka, hogy gyűlési határozat

*) Dr. Gereze Péter közölt belőlük az Abafi Figyelőben, XV. kötet 195. oldal.

**.) Később bővebben fogok erről szólni.

szerint csak karban szabad énekelni egyház; éneket, de a Horváth himnusaiban volt oly hely is, melyet sölóban kellett volna előadni. E vallásos ódák becsét Révész Imre szerint az adja meg, hogy a ref. egyház dogmáit a leg-határozottabban s költői lendülettel fejezik ki.^{*)}

Horváth még a harsányi gyűlés előtt közre bocsátott egy tervezetet, mely egy nagyon figyelemre méltó kérdésre vonatkozik: a deficiens kassza kérdésére, az elaggott papok s özvegy papnék felszegélése érdekében. A gyűlésen színtén szóba hozta az eszmét s az érdekeltek közül csak egynek volt tagadó a válasza, a fentebb jelzett iratra pedig kettőé. Ekkor új iratot bocsátott ki, melynek célja a felállítandó intézményt vázolni, a kétségeket elenyésztetni. Horváth közpénztárt tervezett s ahhoz mindenik lelkész évenként egyezség levele (eklézsia és pap között) egy huszadával járulna. Így pl. a kinek 500 frt a jövedelme, 25 frtot adna. De ez egyhuszadot, a hol in natura fizetnek, csak búza, szénával vagy tengerivel lehet megváltani; még pedig akár magával a terménnyel, akár azt pénzzé téve, a jövedelemből folyó egyhuszaddal. A begyűlt összeg kamatozva növekednék.

E tervre a következő ellenvetésekkel állottak elé: van a lelkészek között nem egy

^{*)} Révész Imre Magy. Prot. Egyh. és Isk. figyelmező 1876.

nőtlen, vagy olyan, a ki elég jól bírja magát, eltartja családját s gondoskodik arról holta utánra is; aztán ha egy családtalan pap nyomorog is: az egy magára csak él valahogy. Van olyan szegény lelkész, a ki csak meg él, de teljesen el is költi jövedelmét; más meg a visitációra, a mikor szednék be ezt az egyhuszadot: nem tudja előteremteni a kívánt összeget. A Horváth terve szerint a gazdag aránytalanul többet ad, mint a szegény lelkész s végül az is kérdés: mire fordítják a begyűlt összeget mostoha időben?

Horváth az előbb jelzett második iratában az első ellenvetést, mint rút önzést megbélyegezi, a másodikra pedig az a megjegyzése, hogy a kinek csak húsz falatja van, az örömezt eszik tizenkilencet, esakhogy akkor is kaphasson, midőn sem tizenkilenc, sem húsz nincs. Az összcadott pénzt más célra nem szabad fordítani s mihelyt ily irányba akarnak térni: mindeki visszaveheti a saját részét. Igaz hogy a gazdag többet ad, mint a szegény, de többet is kap vissza. Mert ha valaki 25 fritos részleteket fizetne öt évig, a mi kamatjával együtt 150 frot tesz ki: a visszafizetés esetén elsőzben kapua 30 frot meg 150 frot kamatot, a másodikban 30 frot s 120 frot után járó kamatot és így a kivétel mértéke szerint fogyua a kamat is egész addig, míg a közreadott

összeg mind vissza fordul s csak akkor áll elé a tulajdonképpeni segélyezés kérdése s ennek megfejtését közösen állapítanak meg. A lelkes kurátor saját részvételét is ígérte, még pedig az összeállott tagok számának aránya szerint vállalná magára a kötelezettséget. Ez iratot 56-on írták alá, csak a módosabb lelkészek maradtak el. Ekkor Horváth új iratban magyarázta tervét s még azon év dec. 20-ra gyűlést hívott össze Bogdására, a gyűlést egyszerű de szép beszéddel nyitotta meg, azonban az itt kifejtett vita nem vezetett megállapodásra s új tervet készített dec. 3-ra. De úgy látszik ez is sikertelen maradt s Horváth ezt a tervét sem valósíthatta meg.

Érdekes továbbá a Horváth kurátorságából a bábonyi pap esete. Bábonyban az 1791-iki gyűlésből híressé vált Boronkay Józsefnek jobbágyai már egy papot klttelepítettek s 1801-ben nem csak a nép, hanem maga a földes úr is levelével fenyegetőzött, hogy a papot mindenestől kihordatja a határba. A lelkész ezt a levelet elküldé a kurátorának Horváth Ádámnak. Horváth erre a régi ellenfélhez fordult. Jól tudja úgy mond az ügyet, bizottság fogja megvizsgálni s majd aszerént fognak itélni. De a földesúri önkény ellen határozottan protestál, a pap 1790. óta nem labda a nép kezében, sem az egyházba be nem viheti, sem el nem

üzheti a ref. consistorium határozata nélkül. A pap nem vereti a népet*), mert arra nincs is botja, ha arra szorulnak: ott van a saecularis iurisdictio s Horváth is ily módon fog egy bábonyira — a kik általában akaratosak — ítéletet látni. Boronkay válaszában igyekezik lerontani Horváth okoskodását, s tiltakozik jobbjára megveretése ellen. S levelével megkezdí a kapacitálást s fértí Horváthot a katholicus hitre. Innen indúl meg az a nagy vita, a melyet Horváth egyik kéziratban maradt művén így jelez: B. J. úr Hajnal csillag nevű kilenc kőből álló tértő triplikájára írt három kőre quadruplika**)

A vita most a körül forog, hogy melyik vallás az igazi. S midőn Horváth azt írja, hogy a kath. vallás szerint is lehet idvezülni: azt kérdi Boronkay, miért nem akar hát eszerint? Erre Horváth azt válaszolja, hogy benső hite szerint az övé jobb, nemes eleinek vérébe került a vallása s megszólna maga az úr (az isten) érte, ha elvesztegetné; háládatlan is volna, ha elhagyná, mert e vallás őt családi keresztől mentette meg: első szerencsétlen házasságát elbomolui, pro nullo declaraltatni engedte.

*) Tehát ezzel vádolták.

**) Pálózi Horváth Ádám egyházmegyei gondnok, mint egyházi jogaink s vallásunk kitünő védője. Dömény József Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező 1876.

Egyszer egy zsidó fiú a keresztyén hitre tért s előbb hozzá fordult tanácsért s mint hogy az áttérő jobb szerette a katolikus egyházat a többinél, azon hit dogmáira tanítá meg „állítottam tehát magam helyett katonát, in persona insurgalui nem akarok.“

Bizonyára kurátori tapasztalata adta meg az eszmét a *Kisdied statistica* című műve irásához, melyet a népiskolák használtak is: s mint levelezése mutatja, egyháza iránti tartozását akarta leróni egy másik kéziratban maradt művével, tudniillik a Mózes öt könyvéhez készített indexet, oly felét megjegyése szerint, mint az *Index Erythraei Vergiliushoz*. A reformatio történetét is összeállította s följajnlá gr. Teleki Lászlónak, de a grófnak a sűrű és hosszú idézetek miatt nem volt kedve kiadni. A Székelyben felállított és Gyönkre átvitt centralis iskola is az ő buzgóságát bizonyítja: „az én esemetém“ írja Kazinczynak, midőn ez iskola látogatására indult. S Horváth el is járt a visitatioba pontosan, ment tél-tűz idején vagy az év legszebb szakában, egyháza ügyeit pontosan megvizsgálta, benézett a falusi iskolákba, megexaminálta a kis deákokat, az előjárókat feddette vagy dicsérte, jogaikat föltétlenül védelmezte s munkája után megjelent az Istenházában, egy-egy zsoltár szállott fel az énekelni mindig kész kurátor ajkáról s egy-

egy könyörgés vallásos kebléből. A szegényes falusi templomok s a körülöttük csendben elterülő cintermek sokszor fogadták az öreg lévitát, a mint nevezte irónk önmagát s a róla kerengő történetek mind bizonyos tisztelettel emlékeznek meg egyházi szerepléséről; a harásnyi napon az özvegy lelkésznék oda borultak Horváth elé — így mondja az elbeszélés — s minden ajakról áldás kísérte elmenő útjában. És ezzel búcsut veszek a kurátori pálya rajzától: e pályát én oly egyszerűnek s oly meghatónak tartom, mint a mily egyszerű és megható a koronás író legszebb zsoltára.

Előadásom mentében nem egyszer céloztam költőnk házas életére s az olvasó már sejt annyit, hogy az keserű emlékekkel van tele. Horváth első ízben 1782. évben nősült s 1793-ban a zalai polgári törvényszék előtt elvált nejétől Oroszy Juliámmától, születése napján május 11-n, a divortialis sententiat (elváló végzés) 13-án hirdették ki. De még ebben az évben, szept. 16-án újra megnősült, s ekkor a zalamegyei híres alipánnak vette el rokonhugát, a Sárközy Gábor nagyváradi camerális praefectus testvérét Jusztinát. E nejétől — szegyelvén a másodszeri válást a thoro et mensa szakadt el 1808-ban, közös vagyonukat illetőleg „osztályos egyezés“ mellett szintén születésnapján, de az egyezés levél június 16-ról

van kiállítva. Második neje 1818. június 8-án meghalt s még ez évben augusztus 12-én a beteges s már a sír szélén álló Horváth Ádám újra hűséget esküdött: Kazinczy János, magyar székelyi ref. prédikátor költői lelkű leányának Kazinczy Klárának, ki a keszthelyi helikoni ünnepeken két ízben szerepelt.

Ez életviszonyát illető költeményeiben, a pörpatvar és haragos fellobanásnak legtöbbször izetlen hangja mellett, a mély bánat s az égető fájdalom lyrája egész közvetlenséggel nyilatkozik.

Utolsó nősülése okát egész világosan ismerjük, de a más kettőnek egyes fázisait néhol homály borítja. Tanulmányom 4-ik oldalán említettem azt az iratot, melyet Horváth valószínűleg elküldött Kazinczynak, s a mely házasság életét teljesen megvilágítja, de ily összefüggő irat hiányában is megkísérthetjük költeményei s levelezésének egy-két helyéből eligazodni.

Első nejét Kazinczy Ferenc 1789-ben németül írott levelében köszönti s Horváth Ádám azt írja erről, hogy szeretné, ha neje levelezésbe fogna jó barátjával, mert ez elcsalná az asszonyoktól, kik pedig házasság életüknek sok kellemetlenséget okoztak. Ugyanesak itt, de más helyt is, némi panaszszal mondja, hogy a család apa örömét sohasem élvezte. Ez és ehhez

hasonló nyilatkozatok nagyon jól megférnek azokkal a versekkel, melyek a „Holmi“ I, III kötetében annyira mutatják, hogy a tény, az események szolgáltak alapul keletkezésükhöz. „Egy jámbor személynek panaszja a rágalmazás ellen“ című versében egész düvel kel ki egy őt megszólító nő ellen:

„Hogy egy kiesínyt magamat,
Nyájas barátságomat
Kimentattam,
Sok nagy világ rosszának
Hogy talpig leszóluának
Okot adtam.

A világot ha megrázott, visszarágom,
Szóval téged s irigységed ketté vágom
Mind a kőneot, mind a bünt
A melly úgy szemedbe tünt
Neked adom
Ha sajnálod élj vele,
Azt sem bánom bujj bele,
Felfogadom.
De az én beesületemben ne gázolódj,
Merd szemekkel, gaz nyelveddel ne moeskolódj“.

Ugyanesak a házaseslet körülményei irat-
tak meg vele azt a hosszas elmélkedést, melynek
címe „Ének a páros és páratlan életnek mind
hasznarül, mind alkalmatlanságairól“. Továbbá:
„Ének a szemérmetlenségről“, „Ének a rossz
asszonyok csalárdságáról“. Ez utóbinak hatodik
és hetedik strophája azt is sejteti, — habár itt

a föltevésnél tovább nem mehetünk, — hogy első házasságát elhamarkodva, neje atyafiságának vagy ép az anyósának csábítására kötötte. De a legharagosabb az „Átok“ című verse, melynek közreadását ezzel a latin sentenciával menti: „Castis omnia casta“ (tisztáknak minden tiszta). Mindezeknek a gyalázó verseknek éle ugyanarra az egy nőre fordul, a ki nejében a féltékenység mérgét elhintette s költőnk kedélyét oly sokszor lángba borította. De ugyancsak ez a helyzet volt termőföldje azoknak a szép költeményeknek is, melyekben annyi fájdalom, annyi sóvárgás csendül meg: „A balszerencse ellen panaszkodó ének“, „Ének az állhatatlanságról, hűségtelenségről“.

Ez utóbbinak utolsó versszakában így kiált föl:

„Oh világ búval óh meddig veszt el?
Istenem! meddig szenveded ezt el?
Óh festett képü szinmutatóság!
Óh világi hijjában valóság!“

A figyelmes olvasó azt sejtethné s a fennebb közlöttekéből egész helyesen, hogy második neje volt az oka első házassága elbomlásának. Legalább az elválás és a második nősülés közti rövid időköz feljogosít erre. Pedig nem úgy van. Második nejével megesküszik 1793-ban s 1808-ban elszakad tőle. De egyik költeményé-

ben*) e szövetségre már öt évvel előbbre veti a boldogtalanság árnyékát. A sorshoz fordulva kérdi:

„Óh de lesz-é jobb jövőndő
Mint e kínos öt esztendő?
Hagyj békét már hagyj békét már“.

Ha ép 1808-ban írta volna e költeményt: akkor is 1803-tól számíthatjuk java szenvedését. De van nyoma annak is, hogy már a múlt században sem soká voltak verőfényesek második házassága napjai. Horváth Ádám ugyanis a második kötet ötödik levelében azon időpont elé teszi a családi vizály keletkeztét, hogy a somogyi gyalog inzurgensek tetőtől-talpig kirabolták. Ez pedig 1800-ban történt Szent-Márton éjszakáján.

S mi lett volna a civakodás oka? Említett levelében azt mondja, hogy Füreden békésen éltek, mert a nő el lévén adósodva, nyomasztó körülmények között állott. De ő elmerített jószágát felszabadítá a teher alól s Füredről a szűken termő föld miatt Nagy-Bajomba költöztek, de ekkor neje már kiállhatatlan volt: költsékezni kezdett, a gazdag alispánnéhoz, Sárközynéhez mérte magát; csak az fékezte, hogy az anyja (a Horváth anyósa) titkon eladta a leány minden vagyonát, még azt is, a mit köl-

*) Közli Bartalus az „Orpheus“ 81-dik oldalán.

tőnk Sárközy Gábortól, a sógorától, szerzett. Ekkor elszegényedve újra kezdtek gyűjteni; e közben történt az inzagensek rablása, de ő nejevel már nem volt jól s felesége megszakitá a együttélést, de a bajomi házból nem költözött ki, Horváth Ádám pedig egy készülő épületben vonta meg magát s innen elköltözött Petri-Kereszturra.

Ez előadásra mindenki azt mondja, hogy hézagos, némely fordulata nincs motiválva. De e levélben röstelte Kazinczy Ferencznek a valót egészen feltárni s ép azért nem egy mozzanatot kihagyott. Maga Horváth cáfolja meg némely állítását. A „Gyilkos kö“ kiadatlan versében így ír második nejeről:

„Sok kincsesel, jószággal gazdagított“.

Nagy valószínűséggel a ház is a nejeé volt,*) vagy pedig az egyezséglevél szerint a használat joga őt illette meg. Van azonban leveleiben egy pár hely, melyek rávezetnek az elválás igazi okára s egyik ki nem adott költeménye ugyanezt láttatja: „A remete lakás“.

E költeményében arról énekel, hogy ki-költözik házából, elvönul a világtól, remete lesz. Búcsut mond a lakásra, sok vig dalának tanyájára, melynek tetején most a halálmadár

*) Egy helyt az ötödik levélben az áll, hogy két hold házfunduson kívül mindent Horvath szerzett Bajomban.

huhog; búcsút az ákácra, mely alatt annyiszor
vacsoráltak s a melynek most:

„Ugy konyul le levele,
Mintha siromon akarna már lobogni véle.
Itt hagylak édes nyugalom lakóhele
Erató nékem mást rende!“.

E refrainnel zárja a szakaszokat.
S az utolsó stropha ez:

„Házam isten veled! Hát uradtól elmaradj,
S már nyugodt lakást csak asszonyodnak adj.
Zárj ki tőle károkat, nyughatatlan álmokat,
Eris is nehogy berontson, űzd, rekeszd ki tőle.
Itt hagylak édes nyugalom lakóhele
Erató nékem mást rende!“.

S e nyughatatlan álmok ép az a szerelem-
föltés, mely első házasságát is elbontotta.

Horváth Ádám, a gyermektelen férj, már
első házasságában meglőtt viszonyban volt a
magyarszékelyi ref. pap nejével, Kazinczy
Jánosnéval. E nő azt hitette el vele hogy első
elválása és második nősülése között tilos családi
öröm érte, s ez öröm tárgya lett volna Klára.
S Horváth 1808-ban elkülönöztén második nejé-
től a lánykát házához vette s örökösnek nyilvá-
nitotta. De Kazinczyné a halálos ágyán meg-
üzente Horváth Ádámmak, hogy a lányról nem
mondott igazat. Ennélfogva az elbetegesedett
és a sir felé közeledő költő csupán „pro forma“

megesküdüött Klárival, hogy „annál bátorságosabbá tegye“ saját szerzeményeiben.

Nem sokat tudunk e nőről. Költői kedély volt, egy-két versét elrecitálta a helikoni ünepeken; egyébként magánosan élt Horváthtal, csak egynehány jó családdal volt szorosabb ismeretsége: Tubolyékkal, Dukai Takács Judittal. Horváth Ádám sok hosszú esztendő alatt azt a szeretetet, melyet előbb tilos volt nyilvánítani: kamatosan árasztá e leányra s Klára talán hálából, talán mert szemét elfordította a világtól, a hitestárs kezét nyujtá ez agg poétának s csendesen elkísérte a temetőig.

Költőnk pályájának utolsó két tizedét szintén azon levelezés alapján eleveníthetjük fel, a melyet Kazinczyval folytatott. A levélváltás Kazinczy fogsága idején szünetelt s 1802-ben, a ki társát először szólítja meg. Kazinczy volt. De minő változás? A börtön, foglyát nem megtörte, hanem megedzette. Elveszett a levél, a melylyel a régi ismeretség megújul, de a Horváth válasza sejteti, hogy abban kevesebb helye lehetett a szenvedések rajzának, mint az új irodalmi terveknek. Horváth leveléből ellenben a régi tűz helyett a közöny ridegsége hat ki s itt-ott a komor fájdalom. Honnan e változás s miképpen csitul el az elégedetlenség: erről fogok szólni egyrészt a következőkben, de addig tekintsünk egy pár ide il-

leszthető életrajzi adalékra, a melyek java részénél csak a hypothesis talaján mozgunk.

Horváth épügy, mint pályatársai közül Báróczi, Baacsányi, Kármán, Kazinczy szabadkőműves volt. 1789 nov. 19 lett taggá. A nagy szívűséghez című pesti páholyban, s a mint az I. 35 levele mutatja: Csapodi Gábor, az idétt már szabadkőműves barátja járta el a felvétel ügyét. Később azonban megvált attól s 1792-ben A jó tanácshoz című zalaegerszegi páholy tagjai közt találjuk, a melynek alapítója jáprai Spissich János zalai alispán.¹⁾ Spissichtől való az első magyarul írott követi jelentés.²⁾ Horváthot hozzá a legönzетlenebb barátság fűzte s emlékét nemcsak ő zengi meg egyik ki nem adott versében,³⁾ hanem Kazinczy is,⁴⁾ a ki azonfelül műveinek kilenc kötetes gyűjteményében a VI-iknél arczképét is adja. Horváthnak még fiatal korában kezéhez jutott egy titkos jegyekkel írott mű, a szabadkőművesség történetéről, a melyet megsemmisített, de kivonatát felhasználta A

¹⁾ Abafi Lajos úr, a ki a szabadkőművesség történetével foglalkozik, volt szives kértemre ez adatokról értesíteni, a melyekről ejt ugyan szót Horváth itt-ott leveleiben, de annyira homályosan, hogy csak a terminológiát ismerő ember tud rajtok eligazodni.

²⁾ Ballagi Géza i. művében.

³⁾ Megvan az Akadémia kéziratárában.

⁴⁾ Desewffyhez írott levelek közt II kötet 267 lap.

bőlesesség nagy mestereinek a szent rend kezdetétől fogva a XII századig biographiája című művében.¹⁾

Ezt ebben a században írta: 1814-ben a kézműről értesíti Kazinczyt, úgy szintén ebben a században gyűjtött életrajzi adatokat egyes szabadkőművesekről, de ezek vagy elvesztek, vagy eltévedtek.

Itt kell megemlítettünk ismeretségét Csokonaival. Nincs sok adatunk erről, de az a kevés is mutatja, hogy a két író egymással mennyire jól össze talált. A Horváthról szóló kis ismertetés is a Tud. Gyűjteményben (1822) említi hogy a két poeta lelkében rokon volt. Csokonai Horváthot areképéről már 1793-ban ismerte s a Kazinczy leveleiből sejthetjük, hogy érdeklődése Horváth iránt a 90-es évek elején is eléggé éber volt²⁾. Ismerjük egy költői levelének töredékét Horváthoz³⁾, egyik politikai költeményében⁴⁾ — a mint nyilvánítja — tőle akar ihletet venni s a mint már említém: a híres Paraszt dal Horváthra emlékeztet. Horváth Nagy Bajomban találkozott Csokonaival, a ki

¹⁾ Horváth 14 levele Kazinczyhoz a II. kötetben.

²⁾ Kazinczy eredeti munkái II. osztály, Levelek III. kötet 383. lap.

³⁾ Szana Tamás: Vázlatok: Csokonai és P. Horváth Ádám.

⁴⁾ Haraszti Gyula: Csokonai életrajza 84. lap.

Pécsről jöve 1798 közepétől a következő évi május végéig Sárközi István vendégszerető házában tartott pihenőt. Ez a szegény lantos tárt karokra talált költő társánál s Horváthnak alább idézendő verse mutatja némileg közös foglalkozásukat: elmélkedtek a költészetről, az egyes írókról, költeményeiket egymásnak felolvasták. S Horváth örömmel ismeri el ez ifju író nagy olvasottságát, rendkívüli tehetségét, úgyszólván utódját látta Csokonaiában. Csokonai — a ki tanítványom volt — engem legyőzött, mint az agg Homerust az ifju Hesiodus. Ő a legnagyobb magyar költő Berzsenyit sem véve ki — írja később Kazinczynak. S midőn Kőlcsey kemény bírálatát olvasá: ő egy hosszú epistolában száll ki színtelen a Tud. Gyűjteményben*) meghalt barátja védelmére. Az arkádiai perben szintén van egy szava. Egy költeményt írt ez alkalomból s leveleiben, a béke érdekében, szintén arkadiainak mondja magát. Költeménye alkalomszerű, de nem a vita lényegére vonatkozik: az az eszméje, hogy Csokonai halhatatlanságát nem a külső jel, emlékkő, hanem írói munkássága fogja biztosítani. Idézem belőle azt a részt, mely a fönnelb-
biekre vonatkozik.

A hol hajdan sipolgattál, Széchenyt üdvezletted
Egy Czinderyt elsirattál, Dorottyát éneklelted
Hol velem Megalopolisban néha versent lantoltál

*) Tud. Gyűjtemény 1818 VIII. 136.

S egy nyájas Amarillisben pásztorleányt rajzoltál
 Hol Messene szomszédjában a sugárt terjesztetted
 Egy új épült iskolában Apolló terhét vitted
 Mindenütt aesthesisednek szűz példáját mutattad
 Emberszerető szivednek nemes jeleit adtad.

S az utolsó sorok:

Koporsód hervadhatatlan marad Pantheumomban
 Ide le a mennykő sem hat — méjj kripta — sem olvasztó
 Tűz az árnyéknak nem árthat sem a mindent apasztó
 Régiség meg nem semmisít s még magyarul beszélnek
 A magyarok mind, a kik itt előttem állnak, élnek. *)

Horváth Ádámot tehát új tanyán találjuk:
 Nagy Bajomban. Megvált a tihanyi apátúrság
 szántódi birtokától. De azt az időpontot midőn
 elköltözött, csak hozzávetőleg tudom meghatá-
 rozni. Azt mondja a II. 1 levélben az őt,
 nyomát vesztve kereső Kazinczynak, hogy
 Bajomban lakik Somogyban, kirablott házat re-
 staurálta, 5 év alatt 15,000 frt. acquisitiót költött
 reá s adósságai depurálására sokat segített az
 anyja hagyatéka. A házfosztás az inzurgensek
 munkája s a mint jeleztem, 1800-ban történt.
 Az előbb jelzett levélből pedig az tűnik ki,
 hogy háza már helyre van állítva. S én azt az
 öt évi időközt úgy számítom, hogy annak egy
 része 1800-on innen essék. A levél 1802 végén
 iratott; ha ezt az évet is számításba veszem:

*) A Hazai és külföldi tudósítások 1807 évf. 4, 5.

akkor az első esztendő az ötből 1798-ra esik. S ez jól össze talál azzal, hogy ő Csokonait bajomi házában fogadta. Ha pedig a levél kelteinek évét nem számítjuk: akkor egy évvel előbb, tehát 1797-ben sem volt érdek, a mi a szántódi földekhez kösse. De felfogásom szerint megállapodhatunk az 1797-ik évnél, (vagy legfőlebb 1796-nál.) Horváth ugyanis rendkívül törekvő és szerző gazda volt. 1802-ben kétszer elszegényedettnek nevezi magát, élte vége felé negyedszer lesz új gazda, s mégis halálakor — felesége nyilatkozata szerint — 700 hold földet hagyott s gr. Szapáry Péternél 8000 frtot kölesönben. Én azt gondolom, hogy az ily gazda ahhoz, a miben szükségét érez, minden időhaladék nélkül hozzá lát s akkor feltehetni, hogy az átköltözést nyomban vagy legalább is nem későn követte a lakás felszerelése a mire fordította a 15000 frt. acquisitiót.

Az idézett adatok szerint költőnk adósságainak dekurálására sokat segített az anyja hagyatoka. Tehát a levél keltekor Horváthnak az anyja sem élt. Valószínűnek tartom, hogy Horváthot bajomi lakos korában érte a gyász s minthogy költőnk adósságairól nagyobb mértékben az 1800-diki rablás után lehetett szó: legyen szabad azt következtetnem hogy a halálozás is e tájt, vagy éppen ebben a században történt.

De nemcsak anyja halála esik erre az időre. 1798-ban hunyt el Czindery Pál Somogy alispánja, abból a gazdag és előkelő családból, mely nem egyszer adott követet, fő vagy alispánt Somogy megyének. Czindery neje gr. Festetich Mária, férje halála után gr. Erdődy Zsigmondné, a ki első urával együtt benső vonzalmat mutatott a magyar irodalom s írók iránt. Így Csokonait is segítette. Czinderynek volt egy, az irodalomra vonatkozó irata: *Planum ephemeridum* s ez jó barátjának Horváth Ádám-nak kezéi közé jutott.*) E mellett ismerte a német irodalmat, német költeményeket is írt s tehetséges zenész volt. Horváth egy helyütt az *Árionja* után vetett jegyzetekben „remek muzsikus“-nak nevezi s már ez az egy tulajdonság elégséges, hogy a két férfi megbarátkozzék. Mert Horváth kiváló zenésztalentum, magyar vagy idegen rhythmusú melódiákra egyenlő könnyedséggel tudta írni dalait, így írta Czindery kértére egy „szomorú magyar melódiára“. A megparatlanult pár ezimű dalát; így gr. Széchenyi Ferencznek egy német melódiája meg dala mentére a Holmi II. XXIV áriáját.**). Csak „simplex Marothianus“-nak tartja magát, de dalai közül és melódiáiból nem egy át ment a

*) II. kötet 9. levél.

***) Horváth levelei Kazinezyhoz I, 45 levél.

nép ajkára, s Toldy említi hogy első ifjúságában egyik költeménye a vele járó melódián sokszor csendült meg érzékenyen.*) Aztán a híres Vissza marsát, melynek szövege és dallama is az övé,**) még száz év sem veri ki a magyar ember szájából, bár énekeiről oly kiméletlenül s amnyi lenézéssel írt Kazinczy Ferencz. Költőnk levelezett Czinderyvel s fel is keresték egymást; ott volt Horváth a beteg ágya mellett is s a haldoklónak előtte zárultak le utoljára szemei. Horváth nemcsak egy hosszú versben dicsőíti Czinderyt, hanem Holmijának IV. és soha ki nem nyomtatott kötetét is az ő emlékének akarta szentelni.***)

Az itt elsoroltakon kívül volt egyéb is, a mi mélyen érinté lelkét. Említettük a családi pörpatvart, az őt közéről érdeklő halálozásokat, az inzurgensek rablását s vegyük ezekhez a túlságosan, sőt ok nélkül érzett irói sérelmeket.

Igy gr. Széchenyi Ferencz a kívül úgy látszik a diaetai gyűléseken is volt valami kellemetlensége, mert az előbb neki szánt Nyári éjtszakát, Horváth Sándor Leopold hercegnek

*) Kazinczy és kora I, 106.

***) Mars! siess hazámba vissza kis seregem

Ez a magyar klima nekem nem, nem egem!

****) Figyelő XIX. kötet, 192. lap.

ajánlá: végkép elhidegült tőle.*) Tapasztalta hogy a „esók szerelem“ szokat Holmija IV. kötete kéziratából kitörölték. Azon cikke pedig (Holmi II), melyben a berlini „égyvizsgálóra“ reflectált, kemény bírálatot irtak csak a miatt, szerinte, mert tudományért nem járt hazája határán kívül. Psychológiáját Kaut követői kigunyolták. A censornak ellenvetéseit, melyek művei kiadását késleltették, szintén elevenen érezte. Nem korának valók az ő iratai s ő egy későbbi időtől várja az elismerést: szakítani fog a költészettel s átadja magát a philosophiai tanulmányoknak.**)

Azt írja egy helyt a II. I levélben: hogy „ez a visibilis mundus, hol éppen magokat az én tűztermészetű tulajdonságaimat, hol pedig a mi nagyobb, erkölcsömet vette eszközül a már csak toronyhijával volt tündér várainnak lerontására“ s ekkor kimutatta az irigység, hogy ő reá s nyugodalmas életére a világnak semmi szüksége sincs. Az itt elősorolt mozzanatokat együtt és egyszerre kell mérlegelni, mert csak ez magyarázná meg azt a sötét felfogást, hogy most már a társadalmon segíteni nem érdemes? mert vagy ki-nevetnek, vagy üldöznek.***)

Ezek a körülmények sűrű köd gyanant torlódtak össze költőnk lelki világában a század

*) II, 3 levél. **) II, 1 levél. ***) II, 1.

elején; de e ködön, meg sok hosszú esztendőnek multat feledtető homályán át csillant egy alak:*) Kazinczy Ferenc. A megtépett, de meg nem törött fogoly a börtönből, lelkében a nagy eszme sejtelmével indult otthonába, felkeresi a régi barátokat s köztük 1802 okt. 12-én a világtól elvonult Horváthot is. A szépen és gyorsan perdült sorok oly ismerős kéz vonásai s a levél vége a régi pályatársnevét láttatja: Kazinczy! Mennyi tündéri álm, édes sejtetem, ábránd és rajongás rajzik fel a képzelet szárnyán e név hallatára s mily bús Horváth világa a kilencvenes évek verőfényéhez képest!

Kazinczy tudakozódott életmódja felől s Horváth, panaszai mellett leírja írói foglalkozását.

Kész művei: a Holmi IV kötete; Herkules oroszlánya (regény); Magyar Lucianus, s oda csatolja levele mellé az axiomákat Novissima philosophiájából, melyben egyuttal válaszol a psychológiáját elítélő bírálatra s állást foglal a Kantféle philosophiai irány ellen, melyet a magyar irodalomban Márton István pápai tanár honosított meg. Első axiomája: Én vagyok; II. Én tudom azt hogy vagyok (s ehhez fűzi a psychológiát); III. Én szeretem hogy vagyok (Ide jön az Ethika s az indulatok tudománya;

*) II, 1.

Jus naturae). IV. Rajtam kívül más dolgok is vannak (a ius egy része s a pshysica). V. Akarom szeretem az én lételemhez hasonló s kivált tőlem származott valóságok lételét (sensualis amor, generationis necessitas). Ez axiomakon túl a transcendentalis kérdések honába vesz: tépelődik a gondolkodás, tudás folyamatának felderítésével.

Ez szerinte mechanismussal történik: de ennek mozgató rugója nem a spiritus (lélek), mert testetlen a testet nem kormányozhatja: ez az erő az universum közép pontjában van. A mindenség fennállása az electricus és magneticus fluidumok aequilibriumától (egyensúly) függ s ha ez megbomlik: a chaos áll elő s a világ resolváltatik ad ultima elementa. Jeleztük már előbb Kazinczy álláspontját e kérdésekkel s általában a philosophiával szemben. Ő barátját elakarta vonni ily irányú tanulmányaitól. Lehet hogy talán élesebben bírálta Horváth philosophiai munkásságát, mint a mily hanghoz volt ez szokva Kazinczytól, de az mindenesetre bizonyos, hogy Horváth válaszainak izgatottságára a „kínos öt esztendő“ is hatott. E válaszok nincsenek meg egyik író levelei közt sem, de ép e hiány sejteti a szenvedélyes hangot. 1806-ig szünetel a levelezés s akkor egy-két levélváltás után újra elhallgatnak. De az 1806-ra eső levelek azt az érdekes tényt derítik fel:

hogy Kazinczy újra írói társaságon járatta az eszét s abba Horváthot tagul hívta, még pedig a régi, újabb és jelenkori magyar írók műveinek recensiojára szőlította fel.*) 1806-on túl egész 1814-ig szintén egyik féltől sincs levél bár a levél váltást a Kazinczy-Berzsenyi féle levelezés III. darabja után nem állithatom teljesen megszűntnek. De 1808-an innen egész 1814-ig, a mikor épúgy Horváth törte meg a csendet, mint 1806-ban, biztosra vehetjük a levélváltás hiányát. Mert erre az időre esik második nősülésének elbomlása s Horváthról különös hírek érkeztek Kazinczy fülébe s Kazinczy írásbeli nyilatkozata bizonyítja, hogy nem is igyekezett megújítani a baráti viszonyt.**)

1814-ben tehát újra Horváth töri meg a csendet de attól kezdve a philosophiát sohasem emlegetik mint vita tárgyát. — Van még két kérdés, a melyben nem tudtak megegyezni: az egyik a nyelvújítás ügye, a másik felfogásuk a kritikáról.

Tanulmányom ezen helyén nem akarom tüzetesebben méltatni Horváth felfogását a nyelvújításról, mert pályaműveit ismertette fogom azt felfejteni; e helyt inkább egy pár oly mozzanatot érintek, melyek e tárgygyal kapcsolatban említhetők.

*) II, 2 levél.

*) Figyelő XVIII, 311 lap.

1804-től számíthatjuk azon törekvés életre kelését, mely a nyelvfejlesztés kérdésével az elmélet terén igyekszik foglalkozni. A Kulesár István által hirdetett pályázatot értem, melyben a pályabíráknak: Révai, br. Prónai Sándor, Schediusnak, Virágh Benedek, Verseghinek, és Bátorinak majdnem egybe hangzó véleménye alapján az első díjat Kiss János a későbbi ev. főpapnak ítelték; a másodikat Pánczél Pál kendi-lónai ref. pap, s a harmadikat Pucz Antal nagy-bajcsi plebános nyerte el.*) A két első mű gr. Teleki László rokon tárgyú tanulmányával együtt 1807-ben kikerült a sajtó alól, a gróf költségén.**) Kazinczytól a sajtó terén az első nagyobb mű 1808-ból való: A Marmontel regéi, melyet már az újítás szelleme hatott át. De leveleiben jóval előbb vitatja a reform jogosultságát. Így a Horváthoz írottak között 1806-tól kezdve mindenütt nyomára akadunk e vitának.

A Horváth első válasza e tárgyban valóban vagy szenvedélylyel van írva, de e válasz ép úgy mutatja a Kazinczyétől eltérő felfogást, mint elborult és izgatott kedély világát:

„A kik idegen idiotismussal akarjátok akar szépíteni akar bővíteni a magyar nyelvet, csak azt (mondom), hogy bizvást, én megérttem a tiéteket, ha nem értem is a nyelvet

*) Kazinczy levelei Kisshez, I. 93. **) Hazai és külföldi tudósítások, 1807.

a melyet majmoltok. Majd meglátom: ti megértitek-e utóbb az eredeti magyar zamatú irást és beszédet? mert már ilyen közcsatában azt csak megengeditek, hogy én és a hozzám hasonlók pro aris et focis harcoljunk s sustentáljuk azt az édes valamit, a mi eredeti és honnyi. Nem mondom én azt, hogy hagyj meg a szakálladat, noha meglehet valaha még az országbirája is meghagyja; azt sem hogy borotváld el egyfelül a hajadat és másfelül hagyj csim-bokot, mert hiszen lám az én hármasmam is szemet szúr; de azt csak mondhatom hogy míg valami akar szólás és írásmódja, akar ruha, akar viselet annyi idejü praescriptio-val nem bir, mint az enyim: addig az enyimnek igaza van. Ezt már most alkalmaztasd a német, francia idiotismusokra, alkalmaztasd a tiz esztendő alatt huszszor változott hajviseletre; a esecsig érő gombosnadrágra*) s gólya orrú csizmára s mond meg mivel szebbek ezek a réginel? gustussal úgy-é? de azoknak gustusával, a kiknek talán nincs is, vagy ha van: ma egy, holnap más — a kik e diametro contrariumai a változhatatlan istennek. Én nem mondom azt édes barátom, hogy böggünk vagy vakokjunk, mint valaha, mikor a vadember szólni kezdett, vagy a kis gyermek beszélni tanult, de né is menjünk a culturában annyira hogy sziszegjünk, mint a kigyó vagy madarka módon pityegjünk. Ha pedig nektek úgy tetszik, ha jó a szomszéd idiotismusokat behozni, ha jó új szokat csinálni, új grammatikai törvényeket szabni — Isten hírével, de úgy én solót jád-zom és védelmezem az én édes magyar nyelvemet, ha magam maradok is s nem hagyom a tiéteket magyarnak nevezni, legyen nyelv, legyen szép nyelv, de adjatok neki más nevet“.

És mégis ő Kazinczyval a sajtó terén nem áll ki a vitára, hanem ir a maga módja szerint

*) Gr. Berényi György hozta divatba 1802-ben ezt a hosszú nadrágot kurta dolmánynyal viselve.

s reméli, hogy művei s az ilyenek győzni fognak az új irányon.

Ez elhatározása szorosan összefügg a kritikáról formált, s alább válaszolandó véleményével. De úgy hiszem, hogy e körülményen kívül, a lelkében soha el nem hamvadó barátság is tiltotta a nyílt téren vívandó küzdelmet. Csak egy pár adatot idézek állításom mellett.

E század második tizedében jobb napok derülvén a zaklatott költőre, csak egy hijját érzi boldogságának: hogy Kazinczy oly régen elhallgatott, s barátságának külső bizonyítékát — mert a belsőről meg van győződve — nem bírja. Levele kissé félénken, de mind jobban bátorodó hangon köszönt be 1814-ben Nagy Péntek napján; lelkében a vihar örökre elcsitult s úgy szólva Kazinczytól vár egy kis biztatást, hogy házasélte titkát meggyónja. S tisztába akar jöni azzal, hogy megbántotta-e Kazinczyt vagy sem? Ennyi gyöngédség a legbensőbb barátság bizonyítéka az ellentétes álláspontok mellett is, midőn az író saját igazának védelmére inkább választja ama másik módot, mint a nyílt „penna csatát“.

E mellett bármely társaságban, ha Kazinczyt gyalázzák, ő kész elvállalni a védelmet az áldozatra kész íróért, a ki műveit saját költségén adogatja ki s többet tesz, mint száz ki

ellene hadouáz.¹⁾ A Mondolat megjelenté után dicsérei Kazinczy „türelmes“ lelki erejét levélben és társaságban;²⁾ s midőn gr. Festetich az első helikoni ünnepre hívja: nem csak az őt érő kitüntetés indítja keszthelyi útjára, hanem az is, hogy ott nyilvánosan fog szólni Kazinczy mellett³⁾ s békéltető lesz közte és Kisfaludy Sándor között. Tudjuk, hogy Kisfaludy, míg Kazinczynak a Himfy szerelmeiről szóló bírálata megjelent: nagy vonzalommal volt a széphalmi írőhöz. Megküldé regéinek egyik példányát, s Kazinczyt tartja vezetőjének. Kazinczy pedig Petrarcanak értékes arcképével viszonzta az elismerést.⁴⁾ De a viszonyok változtak. S midőn a bírálat s a Himfyről szóló epigramma megjelent: Kisfaludy-Vitkovicsnak tudósítása szerint — földig volt verve.⁵⁾ A két férfi ezután baráti jobbot soká nem foghatott. Kazinczy hol közvetve keresi a megbékélés útját, hol magát az érzékeny költőt keresi fel engesztelő soraival⁶⁾ de Kisfaludy nem felelt. Csak 1830-ban engedett ki szive dermedtsége s az alkalom erre egy sír volt: a Kisfaludy Károlyé s a békülő fel Kazinczy, részvét levelével.⁷⁾

¹⁾ II. kötet 34 levél. ²⁾ II. kötet 21, 31 levél. ³⁾ II. kötet 22, 24 levél. ⁴⁾ Kazinczy levelei Kisshez: I, 255. ⁵⁾ Nemzeti könyvtár VIII, 106. ⁶⁾ Kazinczy levelei Kisshez: II, 310. ⁷⁾ Kazinczy levelezése Kisfaludy Károlyival X, 14, 15 lap.

Kisfaludy, a mi Kazinczynak nagyon fájt, Ruszek József hahóti apátúrhoz, az orthologusok táborának buzgó tagjához levelet irt, a melyben Kazinczyt elítéli.**)E levelet Ruszek a gr. Festetich archivumába téteté s onnan sokan párvát vették. Horváth az első helikoni ünnepen mindenütt a gróf és Fáy referendárius előtt kérlelte Kisfaludyt, de épúgy céltalanul, mint ugyanakkor Berzsenyi.***) Festetich rosszalta Kazinczy irói elveit az első helikoni ünnepen s a neki tanács-csal szolgáló írók mind orthologok vagy legalább is a Kazinczy elleni küzdelem helyeslői. S mégis a gróf egy évvel az első ünnepre, 1818-ban Kazinczy emlékére ültet fát kertjében. Vajjon mi e gyors fordulat oka: a gróf vagy dilettans módon ingadozó, vagy pedig voltak olyanok, a kik őt Kazinczy nagy irói érdeméről megtudták győzni. S a Horváth 28. levele a II. kötetben (1817. máj. 27) az utóbbi mellett bizonyít. Azt mondja itt, hogy a keszthelyi georgus is enged Kazinczynak, mert ő rajtuk a pokol kapui sem vesznek erőt. Ő felvilágosítá a grófot, hogy Kazinczy csak neologus de se nem germán, se nem francia, „és én hány idegennel voltam a legforrób barátságban“ — veti utána. S hogy itt kiket kell érteni: meg mondja az 1818 apr. 10-ről kelt levele: A mi becsületed védését

*) A Kisshez írott lev. II. 213—217. **) Horváth levelei II, 25 levél.

illeti: arra nekem főgondom van, Festetichnél helyre is hoztuk azt én és Takács Judith avagy csak félig meddig.

S itt nem mellőzhetek egy kis epizódot, mely Horváth bizalmát Kazinczyhoz, érdekesen bizonyítja. Horváthot egy helyt a bécsi annalisokban közönséges tehetségnek tartja ismeretlen bírálója, — a közvélemény szerint a névtelen bírálatok egy része Kazinczytól való, sőt Kisfaludy Ruszekhez írva úgy véli, hogy Kazinczy dicsérteti önmagát a külföld előtt.

Igaz: Kazinczy közölt nem egy bírálatot, ismertetést s szolgált adalékkal gr. Mailath Jánosnak. Így bírálta az „Annalen der Literatur und Kunst des österreich. Kaiserthums“ 1809-ki folyamában Kisfaludyt, Pápay Sámuelnek következő művét: A magyar literatura ismérte; de istentelennek tartja Kisfaludy vádját s másnak tulajdonítja a Horváthról szóló közleményt.*) Gr. Festetich ép az első helikoni ünnep után a zalaegerszegi gyűlésen találkozva Horváthtal, felemlíti a róla szóló bírálatot s szerzőjének Kazinczyt tartja. Horváth ezt tagadta, állítván hogy a gróf rosszul van értesülve. S a bizalom nagyságának megítélésére az a jelentős, hogy a Festetichsel váltott párbeszéd előbb történt,

*) Kazinczy levele Horváthhoz 1816, nov. 8.

mint a Kazinczynak erről szóló levélbeli tiltakozása.*)

Áttérünk most arra a másik tárgyra, mely a húszas években az írókat és közönséget annyiszor foglalkoztatá: a recenziókra. A bírálat szintén a Kazinczy kezdeménye. Nemesak azok a cikkek a Magyar Muzeumban, Barcafalvi Szabó Dávidról, Gelei Józsefről, Péczeliről hanem a Magyarországi utak is, mindenütt a legszabatosabb formában, az önismeret felé irányítják figyelmünket.

Ebben a században a Csokonairól adott arcképe a Magyar Kurirban, németül írt recenziói, de legkivált levelei Horváthhoz, Berzsenyihez, Szentgyörgyihez bizonyítják, illetőleg vitatják a recensio jogosulságát, azon bírálatét, mely a mű jelességei mellett a hiányok és hibák előtt nem huny szemet.

Felfogása egyező a mai koréval, de az ő korában az önfegyelem páratlan nagyságára mutat; mert ellenkezett az általános véleményvel, mert ő sohasem anyagi haszonra írta műveit, sokszor áldozattal s mégis szívesen vette a megjegyzéseket. Eljárásának volt egy sajátos vonása: a megbírálandót, a közreadás előtt értesítette a recensioról s ezt részben, vagy egészben közölte is. Így járt el Kisfaludy

*) Horváth levelei II, 25.

Sándorral, így közölte levélben bírálatát Pápay Sámuellel, így Erdélyi útjának három évig készült, újra meg újra átdolgozott példányát, részben vagy egészben elküldé azokhoz, a kikről szólott, kiakarván kerülni a tárgyi tévedést s a mennyire lehet, a személyes sérelmet.

A nagy reformer tanítványa, Kölcsey színtén jogosnak, sőt szükségesnek tartja a kritikát, de azt minden megalkuvás nélkül, élesen, korában a legnagyobb visszatetszéssel gyakorolta. E mellett Kölcsey recensioi újak hangban és formában, egy szóval stíljok más, mint a Kazinczyé; úgy szólva előképei a jelenkori értekező prózának, tanulmányoknak. Úgy gondolom, hogy a tanulmányéhoz közel járó gondolat képe esillant fel Kazinczy levelében Berzsenyihez, azt mondván ott a saját recensióiról, hogy azok a kellőnél elevenebbek, virágosabbak: a Kölcsey bírálatain pedig valami nyugodt hang ömlik el, talán egy kevésbé feszesek túlságos bennök a didaxis; s írójuk — úgy reméli, hogy „a historikai remben — remekünk lesz.“*)

Azt írja Kisfaludy a Ruszek apátornak szóló levélben, hogy „minálunk a literatorság esupán csak hazafiság, a kinek azzal kellene keresni kenyerét, éhel, szomjal veszne“. Iróink

*) 230 lap.

tehát a legnagyobb önzetlenséggel, idealis célból irtak. S ha műveikről kedvezőtlenül szólt a bírálat: a recensio nemcsak szokatlan volta miatt fáj, hanem, mert a nemes intentiora nem ily elismerést vártak. A mű becsét össze tévesztve, vagy feleserélve idealis törekvésükkel, sértve érzék a recensens megjegyzéseit. Erre a fel-fogásra vall Horváth II. 32 levelében, azt írva, hogy ő „a jó szándékú azonban gyenge tehetséget nem tudja megcsipkedni, mert annak is csak úgy szent a célja, mint a jó írónak.“ — Ugy tartá, hogy az éles bírálat sok félénk író-t elriaszt törekvésében, s a Kölcsey bírálatát Berzsenyire ép a hazán ejtett sértésnek véli, a melyen örvendnek a német írók — mintha a nagy német irodalom figyelmét annyira és ily hangulattal fordítná a magyar bírálatokra. A Kölcsey kritikájáról irt véleménye*) szorosán összefügg amaz előbb említetttel (44 lap), hogy komplementtel tartozik író-társainak, mert szereti hazáját, bár szívét az egyenességtől elfelejtkezni nem engedi. De ne gondoljuk, hogy Horváth feltétlen elismerést vár a recensenstől: bár a kritikát soha sem tudta oly hideg vérrel fogadni, mint Kazinczy. Így a Horváth István megjegyzéseit Wallaskira, a lipcei német bírálatot Bél Mátyásra, csak helyeselni tudja.

*) II, 29, 30, 31 levél.

S ő is irt több bírálatot, melyek azomban kéziratban maradtak, s az Arion-ja után vetett jegyzetekben 16 énekét magyarázza; s ez észrevételeit nevezi művei lajstromában Énekes poesiseknek; s amint Berzsenyi: ő is megakarja tanítani az írókat a kritika írásra,*) azon soha sem valószínű célt tűzvéni maga elé, hogy mondja ki a recensens véleményét, de oly formában, hogy a megbírált ne sértessék meg.

Tudjuk, hogy a nyelvíjítókkel szemben azt tartá leghelyesebbnek, ha az orthologok minél többet és jobbat irnak, melyek elfogják nyomni az új irány irodalmát. S ő a kritikus előtt is azzal az igénnyel lép fel, hogy „ne recenseáljon, hanem állítson a köz elő, ő nála külömb példát.“**) E kívánattal zárja a megholt Csokonai képében irt epistoláját:

Legjobb pedig hogy irj magad, de ollyat irj
 És nem csak egyet, a ml kész remek legyen;
 Egészét irj; — nehogy csak apró versezet
 Költőjét, kis óda s epos mestert, hanem
 Egy fő compositor mutass; mivel ha mind
 Recenseálnak, mint nekik példát adál
 Ki lessz az író? mintha harcolás helyett
 Mind kommandiroznak, ki lessz a köz vitéz?

Úgy gondolom, e kívánság ferdeségét nem kell fejtegetni. de annyi bizonyos, hogy felfogása nagy részben közös volt a Berzsenyiével: a ki végtelen fájdalomban azt írja Köl-

*) II, 29. **) II, 31.

csey recensiójáról Kazinczynak, hogy „az ily gorombaság végtelen károkat fog okozni, elidegeníti az írástól a legszebb lelkeket, azokat a lelkeket, kiknek a dicsőség semmi, a gyalázat pedig minden; elidegeníti a főrendet, mely sokat tett és tehet s megalacsonyítja a literátorokat, s ez által azon kis tekintetet, melyet a magyar literatura nyerni kezdett, elrontja.“*)

Ez ellentétek vitatása a nyelvújításról és a recensiókról, a Kazinczy és Horváth levelein átvonul egész a legvégső időkig, de melőzve idézett kifakadását a neologia alkalmából s a Novissima philosophiáért váltott éles megjegyzéseket végtelen békés hangon irogat Kazinczynak s e hang is mutatja élte utolsó éveinek nyugodtságát. 1814—19 közé esnek e szép levelek; erre az időre, előbb vázolt nemes eljárása a nyelvújító Kazinczyval szemben. De mielőtt erről szólnék: vissza fordulok még egyszer az első két nősüléshez s az 1806—1814 közti időszakhoz. — Irtam, hogy ez időtt szünetelt a két író közti levélváltás s arra okúl a Novissima Ph. szolgált. Volt azonban egyéb körülmény is, a miért Kazinczy igyekezett kerülni Horváth Ádámot. Kazinczy e nyolc év alatt Sárközy István útján értesült Horváthról s a levelek, a mint Kazinczynak egy ily Sárközyhez

*) 223. ap.

írott válasza bizonyítja, élesen, elítélték, megbélyegezték költőnket második házasságában.*)"

Érintettem azt a tilos viszonyt mely költőnk első két házasságát elbontotta. Tudjuk hogy első elválása után négy hó múlva újra megnősült. A nőt, mint jó gazdasszonyt maga Sárközy ajánlotta**) a gazdálkodó poetának, de a második kötés gyorsaságából úgy sejttem, hogy éppen az új házasságot tekinté Horváth mentő eszköznek, mely a tilos viszonyból kiragadja.

Azomban második nősülésében szintén nem talált örömet, mint az elsőben — s lehet hogy a magyar-székelyi ref. predikátor nejétől már több évvel a második kötés után nyerte azt az állhírt, hogy Horváth az elválás és második nősülés között egy leánya apja lett: a Kazinczy Kláráé.

Volt tehát egy körülmény mely a sovár családapát a viszonyok kényszerével hajtotta oda, a honnan menekülni kívánt. Nincs sehol egy szó adat is arra, hogy Horváth, ezt az öt meglepetésvéstő hírt második nősülése előtt kapta volna, s így ő, feltevésem szerint saját hibáján kívül, oly helyzetbe került, a melyben a családapa érzésének feláldozta a hitestárs fogadalmát.

De evvel a következtetéssel mint férne

*) Figyelő XVIII, 310--11. **) II, 6 levél.

meg Horváth nyilatkozata a II. 32 levelében, a mely szerint költőnk csak „hat esztendő házas koráig“ tudta óhajtani „az isten ótestamentomi áldását, azontúl búsult volna is miatta. Vegyük e hely megítélésénél tekintetbe, hogy e levél 1818-ból való, midőn egy újabb csaló-dással volt gazdagabb, még 1817-ben tudván meg hogy Klára nem az ő leánya.

De az 1814-ki levele jól megfér combinationkkal, édesnek mondják titkos boldogságát ez évben kelt sorai (jun. 13.). S midőn a széphalmi reformer levelében érezteti családi tűzhelye melegét: Horváth ezt nem magyarázza gyöngeségnek, sőt nagyon szereti, nagyra becsüli „az atyaságot,“ s úgy hiszi önmagáról, hogy ha máskép alakultak volna viszonyai: talán ő is lehetett volna oly szerencsés, mint Kazinczy.

E nyilatkozatok mind azonegy levélből valók s ugyanabból a következő hely is: közös ismerősükről, Szokolairól szólva, tudatja hogy ez már özvegy ember s azt csatolja ehhez, hogy szép gyermekei vannak. Vajjon ez utóbbi reflexio nem ugyanannak a kedély hangulatnak nyilvánulása, melyre a fennebbiek vonatkoznak, s vajjon nem lelke legrejtettebb, de legszentebb sugallata nyert itt homályosan és öntudatlanul kifejezést?

Még csak egyet. Horváth jól eső érzéssel említi az előbb jelzett levélben elválását első

nejétől, karon fogva vezette nejét a törvényszék elé „s csökkaltette a végbücsüt“ s aztán újra házassági ajánlattal fordult felé, de a nő, válasza szerint örökös özvegységre szánta magát. Itt két feltűnő tény van: az elválás módja s az új ajánlat.*) Az első csak azt bizonyítja, hogy költőnk a tisztesség színét megakarta őrizni; a második pedig — bár itt nem tudom magam biztosan tájékozni — aligha gyengitene hypothesisem, mintha ez ajánlatból költőnk könnyelműsége villana ki. Minden esetre jobban és körülményesebben kellene ismerni az életviszonyokat, írónk egyéniségét, kedélyhangulatát, hogy e különös elhatározást megfejthessük. Horváthnak első neje ellen, a tanulmányom 80 oldalán jelzett panaszon kívül az a kifogás volt, hogy költekezett, s e tény nem mondana ellent annak a sejtelemnek, a mit az elválás szép módja támogat, hogy restelte a korában úgy is nem oly sűrű házasság bontást, szégyelte az ily özvegységet s inkább amaz ajánlattal állott elé. Annyival is inkább gondolhatni erre, mert második nejétől való elválását annyira szíven hordá, hogy elvonult a világtól, a petrikereszturi pusztára, kerülte az embereket,**) gazdasággal,

*) E levél alapján közli Kazinczy I. H. G. jegy alatt az elválás történetét a Tud. gyűjtemény 1822 folyamában. — A Kisshez szóló levelek II. 374.

***) Figyelő I, 46, Horváth levele Fodor Gerzsonhoz.

irodalommal foglalkozott s Tuboly László gyermekeiben s Klárában talált enyhületet.

De Kazinczy előtt e családi körülmények annyira homályban voltak, hogy jul. 3-diki levelében 1814-ből, költőnknek Klárához való viszonyáról ezt kérdi: „ez a kötés is oly igen nem szaporává tette a te házad népét“?

Csodálhatjuk-é, hogy ily gondolattal, nem kívánta megújítani az ismeretséget.

Horváth számításom szerint 1812-ben költözött el Bajomból Petrikeresztura. Erre az 1814-ben kelt első két levele utal. Ezekből az öreg kor nyugodt boldogsága mosolyg felénk, de e boldogság kezdetét írónk 1812-re veti. A második levél egyik helye szerint 1808-ban a divortialis végzés után Horváth egy szűk lakásban vonta meg magát Bajomban, a régi házat pedig elkülönzött felesége lakta. S azután hogy a nő elköltözött Bajomból: Horvát még két évig élt kellemetlen tanyáján. Összevetve ezt a fennebbiekkel, 1812-re tehetjük a Petrikeresztúrra költözés idejét. Egyik barátjának, ki első pörében jegyző volt, Tuboly Lászlónak felszólítására, közös lakást akartak építeni, de az elmaradt s ő Kereszturon, Tuboly Nagy-Lengyelben telepedett le. Azomban majd minden nap találkoztak. Tuboly két leánya: Eliz és Róza Klárával jó barátságban, együtt tölték az időt. A téli estéken fontak s Horváth occasio-

nalis énekeit: az insurrectoról, Napoleon futásáról, stb. dalolták s az öreg poeta clavihordiumán egy kézen kísérte a dalt s a leányok — mint írja egyik levélben — meg voltak vele elégedve. Sőt e három leány műkedvelő költő is volt. Verseket, dalokat irtak. S e poetai gyakorlatok eredete a következő. Dóczy Teréz, özv. Farkas Sándorné, költőnknek bajomi birtokában osztályosa, férje halálakor gyászdalt irt s Horváthék kétségbe vonták az özvegy nő szerzőségét. Ekkor „még ügyesebb verseket irt, mint a halotti . . .“, s erre a három leány is megpróbálkozott a poesissal, leginkább trochaicus, de néha nemzeti melódiára igazítva dalaikat. Így keletkezett az a kis írói kör, melyet Horváth Göcseji Helikon-nak nevez.*)

Említők költőnk bús kodély világát e század első tizedéből, midőn Horváth szakítani akart a poesissal, de a szándéka csak erőszakolt volt. Egy pár szép dala ép abból az időszakból s occasionalis énekei az ellenkezőt bizonyítják.

Mert egyéniségében volt még annyi inspiratio, a mennyit, ha heve önként alább nem száll, elfojtani nem lehet. Berzsenyi sorai a Döbrenteihez szóló levelében, szépen rajzolják az ily lelkiállapotot:

*) Horváth első levele 1814-ből

S letettem ámbár lantomat kezemből
 Hogy kedvesimnek adjam éltemet
 S nyaram kalászczal biztató szakát
 Telemre gyűjtve édegeljem el.
 De oh nem élet a muzsátlan élet!
 Maradjon a föld! minden kincse gőz.
 Sietve térek vissza istenimhez
 Kik ifjuságom zöld virulatin
 Kéblökbe zártak nektáros kezekkel
 S kik bár nem adnak kincset és hatalmat
 De megtanítanak vígan élni, halni
 S nevetni a föld balgatagjait.

Az „occasionalis“ énekeit Arion című gyűjteményébe írta össze, de van még egy dalos könyve „Az ó és új ötöd félszáz énekek“, melynek címe is mutatja, hogy régi és újabb énekekből áll, a mi azokban a sajátja, egy részt megjelent már, a Holmijában; de vannak itt régi népköltemények s műköltökből is, így Amadé, Ányos, Kazinczy és Csokonaiból. Anthológiát az idétt nemcsak Horváth szerkesztett; így tudjuk azt Fazekas Mihályról, Vitkovicsról, a kinek a gyűjteményéből egyik dalt Szvorényi tévesen sejt a Vitkovicsénak,*) mert az Horvát-tól való s Bartalus közölte is Orpheusában.**)

Hogy Szvorényi megtévedhetett: az csak a Horváth dicséretére válik, mert Vitkovicsban a magyar dal népi idomai már tisztultabb for-

*) Vitkovics Mihály költeményei kiadja Szvorényi József 181, 185. **) Magyar Orpheus 88 lap.

mában jelentkeznek. Így arra, a mit Gyulai Pál a népdal második válfajának jelez,*) Vitkovicsnál szabatos s a tudatos utánpótláson alapuló példát találunk.**)

Költőnknek elébb idézett leveléből Fodor Gerzsonhoz, meg a Kazinczyhoz szólókból megállapíthatjuk, hogy 1802-től 1814-ig, illetőleg 1815-ig mely művei készültek el: A két dalgyűjtemény; A reformatio; A szabadkőművesség története; Magyarországnak belső ismerete vagy egy kis rövid statistika (1817-ben megjelent). Egy történelmi műve: A magyar Magóg patriarchától fogva István királyig (megjelent 1817-ben); Rudolphiás című hős költeménye, (megjelent 1817-ben); A tétényi leány Mátyáskirálynál, vígjáték (megjelent 1816-ban); Az 1790/1 és 1792-diki országgyűlésein jelen volt nevezetesebb embereknek ismereti; „Szorosabb összeköttetésű“ barátimnak, kik eddig elhaltak emlékezetű; Poetriaimmal való levelezéseim, versekben; Magyar példabeszédek, rövid nyomós és közmondások; A vallásügyi vitája Boronkayval; mathematicai, physikai értekezései; Astronomia physica theoriae virium accomodata; Quadratura circuli, (megjelent 1807-ben); Az emberi hajlandóságokról való tudomány különösen a testes vonzódások törvényihez alkalmaztatva.

*) Népköltési gyűjtemény, új folyam I kötet 577 lap.

***) Vitkovics költeményei 4 ik dal: Pirongatol

De 1814 végén egy feljelentés megzavarta költőnket írói tevékenységében s más irányba terelte foglalkozását. Magától a nádortól jött leirat a somogyi és zalai főispánokhoz Horváth némely „magyar lelkű“ dalai miatt, melyek állítólag a királyi házat sértenék. Egy anekdota*) is beszél az esetről s e szerint az öreg Horváth Ádámot ad audiendum verbum regium, Bécsbe szólították fel s ő a királyi kihallgatáson artatlan természetűeknek mondá dalait s hogy annál nagyobb ereje legyen állításának, rázendített az egyik dalra: Hát isten néki kapjunk rá, szokjunk rá a német táncra . . . s azzal együtt az audientias termet végig lejtette. Horváth, az igaz lelkes énekes volt, de egy 1816-ban írt, nem e tárgyra vonatkozó levele szerint, bizon már nem tudott táncolni.***) Nem hívták őt kihallgatásra, csak azt a két dalgyűjteményt kérték fel Bécsbe s az investigatio pedig minden zaj nélkül mult el. Ezt bizonyítják a II. 17. levél következő sorai: Ha valakit vádolnak és bünösnek találnak, hoznak ellene ítéletet, de a titkolt vádból, ha semmi sem sül ki, azt nem szokta követni absolutio — én hát világosabb kimentelít nem is várom.

E dalait éppen József nádornak akarta ajánlani, de a feljelentés folytán az investigáló

*) Arany László: A magyar politikai költészetről. Budapesti szemle, 1874. **) II, 19.

főispánt gr. Amadé Antalt kérte meg a dedicatio elfogadására. A gróf elfogadta s a kiadás költségeit magára vállalta. A nádor számára új munkát írt, a Rudolphiást, hős költeményt s 1816-ban a fővárosban járva, magától József nádortól kinyerte a dedicatio engedélyét. Mint az előbb idézett levél mutatja s a mű előszava is bizonyítja: a Kazinczy izlését követte a trochaicus forma választásában. De politikai dalai, vagyis az Arion soha sem jelent meg, mert a budai censor, Trenka Aloysius 1815 dec. 17. Mai, válaszában megtagadta az „imprimatur“-t. S mégis irónk ezt a művét hős költeménye előszavában, maga előtt a Rudolphias előtt megjelentnek mondja. Ez ellentét valószínűleg úgy magyarázódik: hogy Horváth az investigatió átesvén, nem gondolt a censor esetleges tiltakozására; s gr. Amadé ígérete után nem láthatott a kiadás előtt akadályt. S mert a munka hős költeményhez viszonyítva kis terjedelmű, korábban kikerülhet a nyomdából, mint az epos; de ez utóbbi akkor minden esetre sajtó alatt volt midőn Arionja a censornál várta az engedélyt.

De ez investigatio miatt „más tárgyát választotta délelőtti foglalatosságának,“ „nehogy kötött kézzel kelljen dolgozni“. Egy „Universale lexicon“-ba fogott, mely valóságos encyclopaedianak készült, az elvont és gyakorlati tudományok körét egyaránt magába ölelvén. De ő

maga sem hitte hogy tervét egészben megvalósíthassa, s ha én el nem végezhetem — sohajt fel, — talán lesz még valakinek utánam olyan dühe, hogy folytassa. Aztán — egyháza iránti vonzalmából — indexet készített a Mózes öt könyvére; s a budai censor eljárását igen zokon vévén, oda is „egy gáncsnélkül helyben hagyható“ munkát szánt; úgy gondolkozott, hogy lefordítja Inhofer Annales ecclesiasticijéből a csodahelyeket.*) A Kölcsey kritikái s a Tudományos Gyűjtemény bírálat írásra esábitották. Így recensealta Horváth István művét: Nagy Lajos és Mátyás védelmeztetését, így tőle valók a következő bírálatok: Az erdélyi tudós társaság I kötetének barátságos recensioja; a Tudományos Gyűjt. 1817-ki folyamának ismertetése. Irt továbbá bírálatot Fejér György következő művére: A vallásbeli türedelem vizsgálatása. Ezeken kívül a Kazinczy adta biographiai vázlatban említés van még egy néhány művéről:

Zalád és Barragóné címmel tudományos román egy főispáni installatióra; Characteristica vagy szivbélyegi tudomány; A gymnosophista és a király; Eska, Magyar Sibylla vagy rövidre vont Cabala. A Characteristica-ban úgy sejtem a nemzeti geniust nyomozza, az utóbbi kettőről azonban fogalmam sincs; furesa címeikről sehol

*) II, 18 levél.

sem emlékezik levelei között. Van még négy nyelvészeti tanulmánya, de azokról más helytt. E kéziratokból egy néhány a Nemzeti Múzeum és Akadémia tulajdona, a többi pedig a Dunántúl, tudja isten merre van. De e szegény magyar író önzetlen szenvedélye érdemel annyi jutalmat, hogy összegyűjtsük a két intézet számára a meg nem semmisülteket s egy-egy vázlatos ismeretében derítsük föl belőlük azon eszméket, a mikért vagy a mik ellen, ha tévesen, ha helyes úton, de mindig lelke legbensőbb sugallatát követve aggódva, örömmel, bánattal küzdött.

Még csak egy pár mozzanatot említek, melyeken mind az öröm egy-egy sugara játszik. Ilyen a helikoni ünnepély 1817 febr. 12-én, melyre Horváthot Asbóth János, gróf Festetich György uradalmi praefactusa hívta meg. Horváth egyik válaszában igérei megjelentét s egy eclogát küld, kérvén benne a grófot, hogy az ünnepen Gyöngyösinek állítson oszlopot.*)

Az ünnep**) febr. 11-én este kezdődött, a keszthelyi gymnasium tagjai egy vigjátékot adtak elő: A nevelőket. Másnap reggel Ruszek apátúr misét mondott s arra a Georgicon palotájába mentek s fogadták a grófot. Itt az iskola növendékei és tanárai recitáltak, szavaltak s

*) II, 24 levél. **) dr. Váczy János: gróf Festetich György és a magyar Helikoni ünnepélyek, Vasárnapi újság, II. 25 levél; Berzsenyi Kazinczyhoz: 207, 208 lap.

azután „D. Takács Judith a gróf felszólítására a cathedrába ment és elolvasta a maga munkáját“ (a király érdemeit magasztalta). Erre — a mint Horváth II. 25 levelében mondja — a gróf őt arra kérte, hogy tegyen invocatiot Apollohoz a délutáni ünnep érdekében.*) De ő csak a trochaeusokat olvasta fel eclogájából (Földmivelő Varro).

Délután a Georgicon kertjébe mentek s Horváth előadta eclogáját s előbb Gyöngyösi emlékére, együtt a négy jelenlevő költő: Berzsenyi, Kisfaludy Sándor, Horváth s D. Takács Judith, felkoszoruzott ásóval s öntözővel, utóbb önmagoknak madárberkenyét ültettek.

Május 21-én újra ünnepély volt s azon nemcsak ő, hanem Klára is szerepelt, a kit ehhez egy évre az 1818-iki májusi ünnepen szintén a felolvasók között találunk Kerti idyllium című versével.**)

A helikoni ünnepeken s investigatioján kívül, különben Horváth alig egyszer-kétszer mozdult ki otthonából. El-eljárt a diatákra, mint egyházi kurátor a visitációkra, bár az orthodox kurátor szókimondó egyenességéért inkább tisztelt, mint szeretett előljáró volt. Ha gazdasági ügyei úgy hozták magával: meg-

*) E szavakat — a 25 levélből — tegyek Ápollohoz invocatiot dellyestre (dellest = délutáni idő), a fennebbi értelemben magyarázom. **) II, 27 levél. ***) II, 32 levél.

járta a zalacgerszegi vásárt s ha ott egy-egy vándor színész csapatra is talált: nagy örömmel hallgatta az előadásokat.

Kereszturi magányában pedig folyton dolgozott. Télen nyáron akkor kelt, mikor a nap nyár közepén, délig író szobájában dolgozott, délben mértékletesen ebédelt, de az elégségig s a rövid ebédre úgy 1—2 órás pihenés következett; ekkor cselédjeit számadoltatta s arra dolgozott újra napnyugtáig. Most a simplex Maróthianus clavihordiumához ült s csendesen veregette fél kézzel, harmonice; aztán gyertya mellett újra írt vagy olvasott 9 óráig, a mikor rövidesen vacsorált s arra egy-egy könyvet olvasva ágyában, elnyomta az álom.*) Klára „kulcsár, kasznár“ volt egy személyben s Horváth a gazdasági gondoktól nyugodtan ülhetett „muzeumában“.

Öreg napjaira derűt a békés, nyugodt kedély hangulat árasztott s annak súgarai ott játszanak azokon a megfakult levélpapírokon, az öreg és régi módi íráson, mint a gyöngülő napfény a hervadó őszi tájon.

Nem halljuk még a pacsirtát
Mégis cseng bong még a lég
Meglobbenti a köd fátylát
Mégis tiszta, kék az ég.

*) II, 18, e leírás majdnem szósz szerint követi a Horváth levelét; II, 39 levél.

Látszik, hallik az ei.yészet
 Mégis itt-ott mennyi báj
 Álmodozik a természet
 S elálmodja, a mi fáj.

E sorok,*) melyekben a melancholia és megnyugvás annyi művészettel olvad össze, jól találunk Horváth kedély hangulatához. Mert rajta nemes foglalkozása közben is a bánat csendes árnya borongott. A ki hajdan azt hitte, hogy az Orpheus körül sorakozott kis csapat s köztük ő is, fog útat törni az új írónak s ezek az ő nyomán haladnak odább, mind jobban-jobban elhaló fájdalommal érezte, hogy az új sereg lantján nem az ő dala csendül meg. Posthumosok lesznek az én munkáim, mondogatta magában; az atyjuk halála után születendők, kiknek én nem adhatok örök életet s halálom után várják a feltámadást. De mégis úgy tartá, hogy van azokban annyi érték, hogy valaha írójuknak érdemet szerezzenek. S e fél-fogást egy nyílt kérdés részben igazolta.

A Hasznos Mulatságok 1818-ban magyar népdal gyűjtésre szólítja fel a közönséget „A külföldiek régóta gyűjtik a köznépi dalait s azokban a nemzet természeti bélyege, erkölcsi, szokása s életének foglalatosságai világosan kitetszenek“. Ily féle szolgálattal elhárítanók

*) Gyulai Pál költeménye: Őszi délután.

— mondja a szerkesztő Kulcsár István — magunkról azt a vádat, a mivel eleinket illetik, hogy Attila s Árpád udvarában sok dal zengett, de az utókornak egyet sem jegyeztek fel. S erre egy gyönyörű népdalt közöl:

Zápor eső után eszterhaj megesordúl,
Talán még valaha szived hozzám fordul.
Sem eső nem esik, sem felhő nem látszik
Az én bundám mégis két oldalról ázik.

Egyik későbbi számban fehérvármegyei dalt közöl, a nép ajkáról s ez a Horváth Ádámé. A szerkesztő kéri is Horváthot, hogy „dalait minél hamarább adja ki, mért eredeti szépségöket elvesztik majd a népszáján.“ De Horváth „Ötödfélszáz éneiket“ a melyet illet e felszólítás, még 1814-ben posthumus írásai közé tette, s a Hasznos Multságokban s Tudományos Gyűjteményben, meg a Márton István féle vitában megjelent egy-két cikkén kívül, meg azokon kívül, a melyeket előbb jeleztem, egyéb nem került tőle az olvasó kezébe.

Különben is 1818-ban az öreg Horváth Ádám már a sir felé közeledett. A megelőző évben nyert értesülés alapján, újra és utoljára esküdött: Klárával. E leány Horváthot, elkülönzése óta, ápolta, gondozta; s ő úgy tartá, hogy annyi évi hűséget és gondot méltán jutalmaz meg, ha e kötéssel „csekély szerzeményeiben“ „annál bátorságosabb“ örökössé teszi.

1818 aug. 12-én Klára napján volt az eskü ünnepe. Megjelent arra D. Takács Judith is nyoszolyó lányul s „Rózsa láncot hozott prózában.“ Sept. 9-én visszaadták a kölesönt. Takács Judith és Göndöcz Ferenc gazdag birtokos esküvőjén. Horváth üdvözlő verset vitt az ő kedves Dudijának, de kiméletet kérő hangon ír arról Kazinezynak, mert betegen s nagy részt rögtönözve készíté.*)

Valóban ez időtájt egészségét a kór már mélyen aláásta; ez év jul. havában valami fővény baj kínozza,**) s ez csak sietteté az esküvőre. De halálára nem várva ugyan, azomban jóval előbb elkészült. 1814-ben soká és komoran meglepé a halál sejtelme. Levelleinek minden fordulóján ott ólalkodik a tépelődés ama láthatatlan tartománynyal, s már ekkor végrendelet féle intézkedéseket teszen. Úgy látszik, hogy erőteljes, s azon az egyen kívül, hogy balfülére nagyot hallott, ép szervezetű volt, haja mindig megmaradt setétbarnának, csak a bajuszán kezdett ki az idő. De nem egyszer súlyos betegség támadta meg. Így a 80-as évek végén vértolulás miatt eret kellett rajta vágni; 1796-ban a köszvény kínozza, 1802-ben huzamos ideig hideg-lelésben szenvedett; 1814-ben s 1818-ban fővény-baja miatt panaszkodik; s 1819-ben ép Klára

*) II, 34., **) II, 33.

napján kilelte a hideg de Horváth ezt fel sem vette s arról beszélt hű ápolójával, hogy a jövő évi Klára napra öreg barátját s a phantasia tündéri almain annyiszor derengett széphalmi tájat fogják felkeresni. De betegsége negyed napossá vált s csak decemberben hagyta el, hogy helyet adjon egy másnak: a láb-daganatnak. Ekkor Horváth újra bajomi lakos volt, oda vitette magát beteg. 1820 jan. 20-án az addig még bizó férfit mélyen meglepte a halál sejtelme.

A reggeli kávé után „megilletődve mondá“ a hű nőnek: fiam bizon meghalok, nem állhatom ki ezt a világot; s erre kicsordultak a könnyei; Klára „elfogódott szivvel letörölte“ könnyes arcát s egy pár biztató szóval megnyugtató; 25-én vérhányás s torokdaganat lepte meg, koronként eszméletét veszé s 28-án e gyötrelmekről megváltá a halál.*) „Adj édes fiam még egy vánkost a fejem alá“ e szavakat mondá utoljára, ágyában ülve, erre aláhanyatlott s a jó nő karjai közt megszűnt élni.

*

Az író életében hasztalan várta az elismerés koszorúját, a még friss sirra azomban tűztek belőle egy-két virágszálat. A Marczibányi féle

*) Horváth Ádámné két levele a gyűjtemény végén; II. 3; 7, 19 levél.

pályázaton Horváth Ádám nyerte az egyik száz forintos díjat, a magyar tájnyelvről írott munkájával.

Puchói és csókai Marczibányi Imre, nagy-érdemű testvér-bátyjának, Istvánnak példáját és óhajtását követvén, 1815 apr. 20-án kelt levelében, 70,000 forint tőke-alapítványt biz gondjaira „nemes“ Pestvármegyének. Az alapító levél II. pontja szerint 1000 forint kamat illeti évenként, a Nemzeti Muzeumot, s ebből 500 frrtal a tisztviselők fizetése javíttassék, 400 frrtal pedig a legjobb tudományos vagy szépirodalmi könyv szerzője jutalmazandó, az utolsó 100 frrtot illetőleg a Nemzeti Muzeum évenként három, a nyelvújítás körébe eső kérdést fog kitűzni, „és a ki ts., ns. Pestvármegyének kinevezendő bizottsága“ szerint a feladatnak*) legjobban megfelel: jutalmul kapja a 100 forintot.**)

A bizottság elnöke gr. Teleky László volt s tagokat küldtek a vármegye, a Muzeum s a Marczibányi család.

*) Az alapító levélből nem tűnik ki, hogy mind a három kérdés együttes megfejtőjének, vagy csak egyik feladat leghelyesebb magyarázójának is kiadható a jutalom; de mint látni fogjuk, az intéző bizottság az utóbbi értelemben határozott. **) Szóllás a Magyar Nemzeti Muzeumban — tartott magyar nyelv ünnepéről. Kulesár István. Tudományos Gyűjtemény 1818, III füzet — A dicső Marczibányi familia tudományos jutalom tétele. Irta Horváth István.

Az alapítvány kamatai 1815 jul. 1-én lettek esedékesek s az első ünnepet 1817 nov. 23-án tartották a Nemzeti Muzeum palotájában; a gyűlés elnöke Ürményi József országbirája volt, a családi gyász miatt meg nem jelenhetett nádort helyettesítvén.

Az 1815, 16 évet illetőleg Pethe Ferencet és Virágh Benedeket tüntették ki a 400 frt. jutalommal; s ugyanekkor kihirdették a feladatokat az 1815, 16, 17 évre.

E kérdések a következők: Mi a dialectus? Vanak-e a magyar nyelvnek dialectusai. Miben különböznek egymástól s miként lehetne általok a magyar írói nyelvet bővíteni? A másik feladat: a nyelvújítás módszerének, irányának fejtegetése: a harmadik: értekezés egy magyar lexicon kidolgozásának módszeréről. Gr. Teleki László szintén 100 forintot ajánl annak, a ki a magyar helyesírás kérdését tisztázza, az orthographiát megmenti az írói szeszélytől s az egész kérdést philosophiai alapon oldja meg.

A nagy jelentőségű ünnepély, mely a kérdések sorsát eldöntötte, 1820-ban volt, az egyetem épületében, Pesten.*) József nádor volt az ünnep elnöke, a ki Ferdinánd főherceggel s fényes kísérettel jelent meg. A termet mennyezetes trónnal s a mennyezet alatt Ferenc király

*) A hazai és külföldi tudósítások, 1820 évf.

képével diszitették, a trón előtt volt a két főherceg helye, jobb oldalt az intéző bizottság tagjai, a balon a Nemzeti Muzeum tisztviselői s a jutalmazottak foglaltak helyet; az épület lépcsőin a vármegye katonái állottak sorfalat s a bejáratnál az egyetem tanárai várakoztak a főhercegekre. A főhercegek s kíséretük az elejükbement küldöttséggel megjelenvén, gróf Teleky László beszédet mondott a nemzeti művelődés érdekében, s feltüntette e térén a nádor érdemeit. Arra Fehérvári pestmegyei jegyző olvasta fel a pályázat eredményét: a 400 frtos jutalmat az 1817 évre Fejér György újpesti prépost nyerte, geographiai meg statisztikai műveivel; 1818-ra Kisfaludy Sándor a Himfy szerelmével s az 1818-ban újra kiadott regéivel. A nyelvújítás kérdését legjobban fejté fel gr. Teleki József királyi kamarás, helytartótanácsi titoknok; a lexiconra vonatkozó kérdésben szintén az ő művét találták a legjelesebbnek, a dialectust illető művek között pedig a Horváth Adámét; a gr. Teleki László féle díjat Kolmár József komáromi ref. pap nyerte. Mind a négy kérdésre pályázott Gáthy István szathmári ref. pap. Verseghi szintén pályázott, de művei — már előbb nyomtatásban megjelenvén — kizárattak a pályázatból, úgy szinten a Georch Illés csepeli, hercegi praefectusé is, mert kéziratban ugyan, de nevét bevallva pá-

lyázott; de gr. Teleki L. őt és Gáthyt is megjutalmazá. Most az új feladatokat hirdették ki s arra a nádor tartott beszédet, felsorolja a királynak, a magyar nyelv érdekében szentesített törvényeit s hangsúlyozza, hogy csak a nemzeti nyelv fejlesztésével tehetni a művelődést általánossá. Ekkor a nyertesek lépnek elő, ezeket a nádornak egyenként bemutatják s ők köszönő beszéd kíséretében a jutalmat átveszik.

Az utolsó szónok Horváth István könyvtáruok volt, kinek a főhercegekhez és a nemzethez szóló köszönő, illetőleg buzdító beszéde fejezte be az ünnepélyt.

Kisfaludy beteg lévén, nem jelenhetett meg az ünnepélyen, neki és a Horváth Ádám özvegyének a jutalmat, majd más úton határozzák kézhez juttatni.

De Kisfaludy a díjat egy almanach kiadására ajánlotta fel s e pénzjutalomra támaszkodva indult meg a 30-as évek, nagy jelentőségű vállalata az Aurora; gr. Teleky József új feladatok kitűzésére. ajánlotta az őt illető jutalmat, Fejér György pedig a kitüntetett pályaművek kiadására.

Horváth Ádám a nyelvújításról s az orthographiaról is készített tanulmányt s azok a nyertes mű kéziratával együtt a Nemzeti Múzeum tulajdonai lettek; a jutalmazott tanulmány pedig a többi kitüntetett művel együtt, könyvalakban

látott napvilágot, sajtó alá rendezte Horváth István.

*

Horváth Ádám pályáján, a családi élet phasisai mellett a legjelentősebb a Kazinczyhoz való viszonya; s bár ebben a két író anyai fordulónál állott szemtől-szemből, de Horváth sohasem tudta, vagy igyekezett a baráti vonalmat elfojtani; Kazinczy érzelme pedig, az ellentétek miatt, sohasem tudott az igaz barátság színvonalán megmaradni. Úgy hiszem azonban, hogy az olvasó tanulmányom alapján tévesnek tartja a véleményt, a mely szerint a két író viszonya ép az utolsó években lett volna kiválóan feszült, sőt, hogy a harmincz éves barátság nyílt ellenségeskedésbe csapott volna át.**) Kazinczy felfogását Horváthról, nem az ehhez szóló levelekben kell keresnünk; s a máshoz írottak közt ép az utolsó évek mutatnak barátságosabb hangulatot. Az igaz, alig egy-két helytt s az a kevés sem a költőt, hanem az embert illeti.

A Kisshez szóló egyik levélben,**) megenged magának annyit Kazinczy, hogy Horváthot barátjának nevezze. Gr. Desseöfynék írva 1818 maj. 25-én, Kazinczy Klárát derék asszonyának

*) Figyelő XVIII, 314. **) II, 255.

tartja, a ki csak névben rokona, de óhajtaná a vérrokonságot is, mert férjét szereti. Egyébiránt véleménye sokszor és sok mindenben ingadozott. Csak egyet nem von kétségbe: Horváth rendkívüli talentumát. Az Orpheusban egy helyt ritka éleseszűnek hirdeti; s midőn legjobban gúnyolja: a Desseöffyhez szóló levelek közt (1815, marczius 30), szintén „igen nagy talentomú“-nak tartja. A Sárközytól nyert informatio alapján (1810 körül) véleménye szerint Horváthról csak „nem csendes megvetéssel, az az gyűlöléssel“ lehet szólni;*) de az előbb jelzett levélben Desseöffyhez, Horváth Ádám „igen jó characterü“ sőt Kazinczy meghatva olvassa a leveleket, melyekben Horváth részvétellel kérdezősködik vagyoni állapotáról, anyagi károsodásáról; s a legélesebb gúny sem tudja vissza fojtani benne a bámulat hangját az önzetlen férfi iránt, a ki Spissich János elhagyott és elszegényedett árváit a saját kárán is, de kiszabadítja az adósságból, mert e családhoz Horváthot a legidealisabb barátság emléke fűzi.**)

De e hangulatok mind csak ingadozók, mögöttük a rideg irónia van elfojtva, mely néha fékét vesztve űzi kedvtelését. Kazinczy ügyesen tudja Horváth ellen fordítani a tőle nyert bio-

*) Figyelő, XVIII, 311. **) Kazinczy és Desseöffy levelei I, 361; Figyelő XVIII, 312.

graphiai adatokat, sőt más úton szerzettel tetézi is.

Így midőn gr. Deseöffynek Horváthot bemutatja, a debreceni deákról csak annyit tud, hogy megesapták, de három nappal erre predikált. Első elválásáról meg azt, hogy karon fogva vitte nejét a törvényszék elé s az elválé végzés után újra megkérte, „mert tudta, hogy bizonyosan nem lesz a felelet.“¹⁾

Kazinecy irtózik a népdaltól, de még inkább attól a ki társaságban dalolni mer.

Így csak a legnagyobb felháborodással szólhat arról, hogy Horváth egy installatio utáni közében énekelt. Az a bámulatos Kazinecy szerint, hogy „nem-részezen“²⁾ tehetett ilyet s Berzsenyitől kérdezi a „gajdolás“ textusát.³⁾ Aztán nagy kedve telik ugyanazt az anekdotát Horváthról, többször és különböző situatióban elmondani.⁴⁾

Autobiographiájában szintén ügyesen válogatta össze adatait, a hol Horváthot a közönségnek bemutatja s egyik, több helyt is emlegetett élccével önmagának rendkívül tetszeleg: Ugyanis „midőn a nemzet nagyjai

¹⁾ Kazinecy és Deseöffy levelei I, 360; az idéző jel közötti adat valószínűleg Sárközytől való. ²⁾ Kazinecy eredeti munkái, II osztály, III kötet 253. ³⁾ Kazinecy és Berzsenyi lev. 149. ⁴⁾ Deseöffyhez írott levelek II, 234; Tudományos Gyűjtemény 1822 II füzet.

Pesten 1790. azt tudakozák, ha lesz-e elég darabunk, hogy színjászóink folyvást játszhaszanak, Horváth ígéretet teve, hogy ő minden héten ad egy comoediát vagy tragoediát, még pedig eredetit, és a magyar életből. Nyilván úgy hitte, ha egy predikátor adhat minden héten egy predikatiót, lehet adni egy színi darabot is.“*)

Midőn Toldy szemelvényeket válogatott Kazinczy költeményeiből német anthológiája számára: Kazinczy szerint a Keresztes Balint dala élé és után irt hexameterek feltétlenül elhagyandók, mert szent ugyan előtte a Horváth Ádám emléke, de iszonyodik költeményeitől.***)

Miben keressem ez eljárás alapját? Úgy hiszem, hogy a hiúsága és gőgje mellett is puritán lelkű író egyénisége mindezt megfejténé, de ennek rajza tanulmányom körén kívül áll.

Horváth több ízben nyilvántja óhaját: meglátogatni Kazinczyt Széphalmon, de ez útja örökre elmaradt. S így jobban is történt. Az, a kivel találkozott volna, nem a kilencvenes évek Kazinczyja volt, s a kit Széphalmon megtértek volna, nem tudott újjá alakulni. Burns Róbert hallhatatlan szépségű dala, a mely szerint

*) Pályám emlékezete, írta Kazinczy F., kiadta Abafi Lajos, 103, 282. **) Kazinczy levelezése Kisfaludy Károlyllyal 114.

a kik együtt kezdték a pályát, kéz-kézben együtt fognak a lejtőn alá haladni, kettejükre nem talál. Kazinczy akkor volt a tetőfokon, midőn Horváthról egy-két gyászjelentésen kívül mindenki hallgatott.

De vajjon nekünk iszonyodnia kelle-e költészetétől; vagy tört-é új utat az irodalom mezején, vagy a régin haladt-é csak egy lépéssel is odább; találunk-e a magyar irodalom virágba boruló fáján oly hajtást, melynek fejlődésére az ő hó lelkéből is áradt egy-két sugár: oly kérdések, melyekre költészetének részletezésével szándékom felelni.

Horváth költészetének fejtegetését mintegy megelőzve, szólok Heinrich Gusztáv jeles bevezetéséről a Bácsmegyei levelei című regényhez.*) E német regény a sentimentalis korszak, a Werther korszak közepes terméke. Kazinczy ültette át magyar földre, korában páratlan hatással. S éppen e hatás egyik bizonyítékára támaszkodva állítja Heinrich, hogy a magyar irodalomnak is volt érzelgős korszaka. S e tanu a Horváth levele Kazinczyhoz 1789 jun. 18-ról. Horváth a regény olvasása közben veté papírra reflexioit s ezek valóban áradozók, dagályba veszők. Irónk egy dalt is küldött (Árvizmódra szemecimből.) Kazinczynak ez alkalomból, mely a Toldy korában még nagyon népszerű volt s ez tartalmával, hangulatával a regényre emlékeztet.

Heinrich állítása ép a levél hangulatából meríti erejét, mert ha egy annyira népies irányú költő, mint Horváth, úgy ir, „mint a a sentimentalismus rózsás napjaiban európa szerte szokásban volt, de ma pl. a menyaszszonnyal szemben sem divat többé“: akkor

*) Olesőkönyvtár 60 füzet.

biztosra vehetni a mély hatás általános voltát, habár magában irodalmunkban kevés a sentimentális termék.

Mi e kérdéssel nem foglalkozunk bővebben; nem, mert ha kiváltkép az idézett levél mutatja is e hatást, de az — s ezt Heinrich sem állítja — Horváth költészetére nem terjedt ki.

Nincs egyetlen költeménye is — az előbbin kívül, — melynek kelte a túlságos érzékenységen alapúlna. De az érdekes tanulmány, némileg kapcsolatban állván tárgyunkkal, említetlen nem hagyható.

Itt kell érintenünk költőnk prózáját is. A Holmi II, III köteteiben vannak prózában írt elmélkedések; továbbá levelei, történelmi dolgozata, kéziratos regénye, meg vigjátéka adnák az anyagot ehhez a tárgyhoz. Horváth regényét tudományos románnak*) nevezi, mert inkább eruditio van abban, mint költészet; van azomban a Holmi III-ban egy prózában írt elmélkedése: Az álom, mely erőteljesen, s egykét nehézkes fordulat híjján, könnyedséggel gördül, magyaros; s bár a tartalom nem késztet a lendületre: még sem száraz; az egészet valami nyugodt hangulat hatja át. A színművét,**)

*) Meg van a Nemzeti Muzéum könyvtárában, **) „A tétényi leány Mátyás királynál, A régi kis világbeli magyar erkölesnek és észnek példája. Pesten Trattner János Tamás betűivel, 1816.

mert sem a fővárosi közkönyvtárakban, sem katalogusok útján nem ismerhettem meg, csak egy bírálat útján*) vázolhatom.

Horváth tehetsége a költői műfajok benső formái közül, alig tudott máson uralkodni, mint a dalén, vagy a lyrának egyéb árnyalatain; s így színműve is csak oly gyarló compositio lehet mint eposai. Tanulmányom ezen szakaszában a cél: megállapítani a költő Horváth Ádám egyéniségének körvonalait; jelezni tehát azon hangulatokat és hatásokat, melyek költészetében akár tanultságán, akár egyéniségén, akár mindakettőn alapulva, állandó elemekül tűnnek fel. Ez arcképhez az 1816-ban írott vigjáték aligha ad új vonást; de címe szerint költői műfaj; s így arról bírálatját követve, egy pár szóban megemlékezem.

Mi tehát a tartalma? Mátyás király, ténylegi útjában, az öreg bíró lányát, elmésségéért, feltűnő eszéért megkedvelvén, magával viszi Budára s a leány az udvar szolgaszemélyzetében talál helyet.

A haza érkezett királyt kancellárja új könyvekkel fogadja; kapitánya pedig egy korcsmai pörpatvar hírével. Mátyás az utóbbit megtudni, maga jelenik meg a csapszékben, s majd azt a garázda katonát, a pörpatvar okozóját színe elé rendeli, s az ügyben törvényt lát.

*) Tudományos Gyűjtemény 1819, II.

De a közvitéz (Ráckevei Ferkó) csoda dolgok tulajdonosa: ajtó nyitó füve, álompora, meg olyan szere van, mit a fegyver nem jár. S ezeket a tétényi leány: Juli megszerezvén, felhasználja a király ellen, midőn Mátyás őt udvarából kiltja, mert két pörlekedőt a saját parancsa elleni tanácssal segített. Az álomporral elaltatja a királyt, s így a saját szobájába viszi másodmagával; a felébredt király előbb bámul környezetén, majd Julinak elmés mondásai s vacsorája megengesztelik. Mátyás felhagy tilalmával s Julit ép a közvitéznek szánja. De egy boszorkánynak tartott asszony vallomásából éles esze kiveszi, hogy Juli, Ferkó s egy prépost kinek jóformán semmi a szerepe az eseményekben, testvérek. Így a bíró elmés leánya, Fodornak, ki a királyt tétényi útjában kísérte, a neje lesz. Nem egy jelenetben pörös, vagy más dologban járó felek kérnek s nyernek tanácsot Mátyástól, s benne az író, az igazlátó uralkodó bölcsességét, nagy eszét akarja rajzolni. A bírálat inkább méltánylással szól, de jelzi is a sarkalatos hibákat: A mű nem vigjáték csak vigjáték formában készült. A dialogusok elnyújtottak; Juli sok helytt kelleténél többlet okoskodik; meg az is érthetetlen, hogy miért szeretett Fodorba, mert arra hogy egy semmit mondó férfit választott férjül, „a kondor barna szép haj elegendő nem leheté“. De Juli alakján

itt-ott megcsillan a kellem kedvessége, Fodorban pedig — a bírálat szerint — van valami komikus vonás; s a népnyelv, egy ráckevei öreg meg Mátyás közti dialogban, jellemzően van felhasználva.

S most forduljunk vissza az előbb jelzett czélhoz. Mik tehát az állandó vonások a H. költészetében? A legsilányabb versétől sem tagadhatjuk meg a könnyed technicát, viszont a népies stilú dalaiban is mintegy önkéntelen, helyet talál az ókori mythosok egy-egy hideg alakja. Némely versében ódai, vagy többször elegicus fellendülés köti le figyelmünket, de sokkal többször untathosszadalmas bölcselkedése.

Horváth iskolai neveltségét Debrecenben szerezte s verselése biztosságán látszik is a debreceni kör hatása. Miveltsége kizárólag classicus és nemzeti volt s költészete mindkettő bélyegét magán hordja. De az ókori költészet Horváthnál csak rideg külsőség, nem úgy mint Berzsenyinél, ki ódaiban nemcsak a formát, hanem a műfaj szerkezetét is eltanulta Horatius-tól. Horváth költeményeiben csak a kifejezések mutatják a classicus ismereteket. A szentgáli vendégségben (Holmi I, 113) a háziasszony Diána s a társaság tagjai mind, valamelyik istenség nevére kereszteltetnek, maga az író Orpheus, neje Eurydice. A füredi vadászatban (U. o. 139), mely épügy, mint az előbbi, való

történet krónikája, egy látogatóba indult grófnő Diána, s a komornája az istennő aranylábú szarvasa, a vendéglátó nő pedig Thetis a Balaton istenasszonya. Igaz barát című versében*) a beteg Ányos Pál egy nymphea képében panaszkodik s „Occasionalis“ énekei közül az egyikben, a jénai csatánál meghalt porosz herceg, Lajos, Nagy Frigyeshez indult de Charon nem akarja csónakjába fogadni mert a holt test ide fenn temetetlenül hever. Költeményeiben annyi az álomkép, a personificatio s ezek eredetileg az ó classica tanulmány hatásai, azomban bővebben rólok eposainál fogok szólni.

Előbb jeleztem azt a dicséretes vonást, hogy a legsilányabb versében is biztos lebegése van a rhythmusnak, evvel szintén később, vers-tani nézeteinél foglalkozom; itt csak technicája szertelenségeire idézек példát. Első felléptekor bőven írta a leoninus verseket s Holmijában is találunk egy-két ilyen helyre. Van olyan verse is, melyben helyenként szinte egyazon magánhangzó ismétlődik. Így a következőben (Holmi I, 184):

Szerelmes jegyesem, hol vagy szerelmesem
 Mely nehéz kedvesem, hogy tőled elesem
 Édesem !

*) Egy szép részt közöltem belőle, a 19, 20 oldalon.

Talán a berkeken, vagy magas hegyeken
 Csendes ligeteken mulat, majd ezeken
 Keresem.

E körbe való a következő idézet is.
 (Holmi II, 287):

Trombita! rézdob! tárogató vagy tábori billegítő síp
 Hangzik az álom közbe, esudálom — útra megyünk hihető
 Útra bizony, csak emeld szemedet, ébredj szerelembe
 merült szív.
 Most szabadíthatod el nyakadat, melly illy kalodába került.

E vers rhythmusát a dactylusok, meg
 spondaeusok jól biztosítják; de H. ezzel nem elég-
 szik meg s mint jelzi, minden páros sort rim-
 meltet a megelőző sor utolsó előtti szótagjával.
 Vannak továbbá szövevényes strophaszerke-
 zetei, melyekben a legmesszebb eső sorokat is
 erőszak nélkül rimelteti s a mellett a közép
 rimre is gondja van. Idézek egyet a Holmi II,
 285 lapról:

Mint kell hát megkötözött
 Lelkem! vadászoddal banni?
 Kell-e rabságodat banni?
 S e világnak szemre hányni
 Csalárdságát?

Nem — hanem a kíu között
 Bűn felejtve vígan élek
 Szabad madár lessz a lélek
 Ha semmit sem gondol vélek,
 Kik rabságát,

Munkálódva többről aggnak
 Mint a rab, s ha a haragnak
 Nem szolgálja, megtalálja
 Szabadságát.

E stropha arcképe: abbbc, adddc, eexc.
 S a szakasz utolsó előtti rendjében (x) a közép rim (szolgálja, megtalálja) sehol el nem marad. Itt a helye megemlékeznünk „occasionalis“ énekeiről; ezek, mint költemények kevésbé sikerültek, de mint dallam szövegek kitűnők, könnyen énekelhetők s ez a tulajdonság biztosítja népszerűségüket.

Ez énekek*) tartalma mind azon egy körben, a politikai események körében mozog: XVI. Lajos panaszkodik népére s kéri Szent Pétert a menny kapujánál, hogy beléphessen. Azután a Napoleoni harcok egyes mozzanatai kerülnek a dal szárnyára: Sándor cár készülődik a franciák ellen; Suvarov biztatja kozákjait a csatára; a jénai ütközet utáni események: Lajos, a poroszok ura nejét Pétervárra küldi a cár oltalma alá; az ütközetben elesett herceg Nagy Frigyeshez megy s ez hallván a nagy vereségről, fel akar törni a földszínére új küzdelemre:

Ím az én nagyapám koronája!
 S híveim kinek esnek alája?

*) Bőven közölt belőlök dr. Gerecze P. a Figyelő XV-ben.

Köszorút ki fejére tetéznék?
 Egy korszikabéli vitéznék!
 Feleresztetek-e, szabad-é ki-
 Mennem, kisegíteni hazámat
 S felemelni levert onokámat,

s végül átkot mond a győző franciára. Több költemény szól, Napoleon és Lujza hercegnő esküvőjéről, a magyar insurrectoról. Horváth érinti azon politikai viszonyokat, a melyek hatása alatt állott hazánk a század első két tizedében s érzése e helyen szelidebb vagy durvább gúnyban, éles hangú panaszban nyilatkozik.

A Fővárosi L. május havában közölt egy száz éves dalt: Laudou és Belgrád, ennek a rhythmusára írta Horváth a következőt: Mars metamorphosisa Győr alatt (Napoleon és Lujza esküvője), ugyanilyen vonatkozású A rabbá lett Mars, de legcsinosabb e tárgy és esemény köréből a következő:

Oh egek! álom-e vagy ha való,
 Hol terem oly csuda hódoltató?
 Dúlni kezével, győzni szívével,
 Mások előtt neve rettenetes
 S énnekem ő maga kellemetes.
 S énnekem ő maga kellemetes.

Sok fut előle, ha hallja szavát
 Kardja hegyén hiszen ülni halált
 Én meg imádom, letelit áldom
 Angyal-e ő? kihez így vonatom

Vonsz szivem és ragad indulatom
 Vonsz szivem és ragad indulatom

Nincs lehetetlen az egek alatt
 Vajha ne muljon el a mi maradt,
 Melle ha ére is, van szive mégis
 S az ha vas, abba se lesz heverő
 Egy csuda mágneses égi erő
 Egy csuda mágneses égi erő.

Már neki a hatalomra törő
 S trónusokat leverő nagy erő
 Rettegi székit s többeket épít
 Ily csuda hogyne tehetne csudát?
 Bécsből emel bele Antóniát
 Bécsből emel bele Antóniát.

„Laudon stb.“-ről a Főv. L. úgy nyilatkozik, hogy a nyelve valóságos zene; s ez az ítélet, úgy gondolom hogy idézetünket is megilleti.

E dalokat ne ítéljük csak, s első sorban is tartalmuk után. Arra gondoljunk, hogy dallam-szövegek, melyek lebegésén a melódia finomabb motívumai is biztosan s többnyire hibátlanul csendülnek meg; s ebből a szempontból senki sem tagadhatja meg az elismerést.

Azt írja Kazinczy Horváthról,*) hogy komoly nyájassággal, elmésen társalkodott; sok, a diaktákon, országgyűlésen mondott élce, maradt fenn az emlékezetben. De költeményei a humoros vonást alig mutatják, legfőlebb az „Ajkai ve-

*) Tud. Gyűjt. i. h.

szedelem“, s egy két epigrammaticus élű versben érezhetni valami elmésséget; így például:

Sokann olyan sokszor, s annyit nem kérnének
 Hogy ha nyilván kérni kénszerítettének.
 Így ki-ki jobb szeret titkonn, az isteni
 Lélekek-is ajtó zárva könyörgeni.
 (Holmi I, 35).

A komoly nyájassággal társalkodó, inkább komoly volt verselés közben; elmélkedő, okoskodó, a költői hatás rovására is; hosszas bölcselkedéseit valamennyire csak a kitűnő forma menti meg, s az unalomért a vers végére vagy egy-egy fordulatára került melegebb sorok kárpótolnak. Így a „Nagy János úrhoz“*) írott levélben, melynek egyébiránt több helyén érzik a poeticus fellendülés, mennyire hangulatos a befejezés:

Isten hozzád, szerencsésen és sokáig éljete
 Isten veled, oh de hát én mikor leszek véletek?

Így a „Világi mulandóság, halál,“ a hosszadalmas, s költői szín nélküli bölcselkedések útvesztőjén keresztül a következőkhöz vezet:

Végre e változás addig mégyen benned
 Miglen a mint por vagy porrá is kell lenned
 És így akár mibe van gyönyörűsége
 Embernek, mindennek csak halál a vége

*) Holmi III.

Óh boldogtalanság színes dicsősége

Óh emberi erő erőtelensége!

(Holmi I, 84).

E körbe illő verse a Karácsony (Holmi I, 47), mely a Krisztus isteni meg emberi voltáról okoskodik, ide a Pokol (Holmi I, 32), melyen a lelkiismeret gyötrő kínját érti; e körben van a Maga gyilkosa, mely nemcsak a szóban forgó reflexiora, hanem arra is példa, hogy a classicus ismeretek felszínes alkalmazása, a hideg personificatio céltévesztett, sőt bántó. A forma látzólag drámai, de dialogusai bizonyítják, hogy írójuknak nem volt érzéke a párbeszéd stíljához. Az Ördög, a Föld, a Gazdagság (Plutos), a Bódulás (örültség) s a Halál beszélgetnek. Plutos elmondja, hogy vele senki sem tud jól bánni, ki nagyon pazarolja, kinél meg a fősvénység miatt, penész között a lábában ül. Így most nem akar szolgálni egy fősvény asszonyt s kéri Jupitert hogy attól szabadítsa meg. Erre az Ördög a lelkiismerettel elgyötörteti az asszonyt s később ő egyedül biztatja az öngyilkosságra. Az utolsó szakaszban már a gyilkosság folytán árván maradtak sirnak; a pappal meg a doktorral vitatkozik, az előbbi azt állítván, hogy az öngyilkos el is kárhozott, az utóbbi meg menti az öngyilkosságot, a test szervezetből, különböző vérmérsékletből magyarázza a bűnös hajlamokat. Csak egy helyet

idézek, mely a rhythmica szempontjából érdekes, de okoskodó hangja miatt nélkülözi a valószínűség látszatát.

A gyermekek az öngyilkosság után így panaszkodnak:

Istenem! az Isten ránk melly nagy bút mére
Mind addig háborga szegénynek a vére,
Hogy egyszer, melly szőgyen! — meglett idejére —
Maga lett magának gyilkosa végtére.

Jaj melly nagy e miatt siralma szivemnek
Oh! hol vegyek elég könyveket szememnek?
Szemérem s félelem lesznek életemnek
Gyilkosi, de van is oka keservemnek.

Két seb léssz a sebbül, ha megmérgecsitik
Több tűz ha a tüzet, tűzzel tüzesitik.
Így az én tüzemet új tüzek hevítik
Mert más sebek sebes sebem sebesítik.

Egyik seb szivemen más sebet csinála
Egyik seb az édes anyámnak halála
Másik seb, de már az kész méreggá vála
Hogy magára, nem más Hohérra talála.

(Holmi I, 71).

De ne gondoljuk, hogy Horváth minden filozófáló költeménye egyáltalán hijjával volna a költői inspirationnak. A Lélek halhatatlansága felől való gondolatok (Holmi II 98—131), Árion (u. o. 329), a Vidám haldokló (u. o. 211) egy fordítási részlet Young XXIII-ik éjtszakájából (u. o. 138) elismerésünkre tarthatnak számot.

A hangulatos fordítás tartalmánál fogva illik e körbe. Az eredetiekből pedig a költői hatást leginkább teszi próbára az első, mert, egy szellemes megjegyzést alkalmazva, benne inkább a tanító költ, mint a költő tanít. Horváth e költeményt atyja halálakor írta s a lélek létezését, isteni eredetét tudományos megjegyzésekkel akarja benne bizonyítani. Így a látás, hallásról megemlékezve, azt kérde, hogy — ha anyag az, a mi bennünk gondolkodik — a látott és hallott dologképe miért nem alakul meg egyszerre a tudatban; miért kell itt megenni az egymásutának? Mert, azon két érzékhez fordulva válaszában:

Ti csak szolgálj vagytok egy harmadiknak
A ki előbb az egyiknek, azután a másiknak
Tábláján*) való rajzolást, megfogja, meggondolja.

Ha a szem visszafordult és kicsiny képet rajzol: miért ismerhetjük a tárgyat a valóságos arányokban? ha csak maga az anyag lát a szemfenékre nyomult képek alapján: miért tarthatnók az egyik tárgyat szebbnek a másiknál; s végül miért lehet valaminek a képe, tudatunkban ha maga a tárgy nincs is szemünk előtt. Igaz, ez mind tudományos reflexio, de a hosszú költeményben van mindenütt valami ünnepélyes, valami megilletődés, melyet a halál gondolata ébresztett az íróban. Előadása világosan tájékoz gondolatiról s erőt merít abból

*) A szemfenék és a dobhártya.

a meggyőződésből, mely a kétkedés, a megalkuvás gondolatát kizárja. S e reflexióval H. jelesebb elmélkedő verseinek, legállandóbb sajátosságára céloztam: az őszinteségre. Felfogásán mindenütt ott borong a keresztyén világnézet komorsága, a mely istent végtelen nagynak vallja, s az embert bünszülöttjének, ki örökösen téved s vétkezik. Nincs sehol egy sor is e költeményeiben, mely megbontaná e hangulat egységét. A léleknek erős küzdelme van a testtel, hangsúlyozza nem egy helytt, s az elsőre csak a más világon derül rá az igazi boldogság fénye. Legszebben ír erről az Árióban, míg a Vidám haldokló utójára vetett sorok: az író búcsuja, az amyi emlékekkel megszentelt Füredtől, elegicusan szinezettek s át vezetnek minket Horváth lyrájára.

„Egy néhány énekek“, „Egy néhány magyar énekek“ a címe a Holmi köteteiben, azon szakaszoknak, melyekből Horváth lyráját megismerhetjük. Kirekesztjük ez alkalommal a magyar stílű dalokat meg bordalait, s a fennmaradtak közt találunk egy néhány olyanra, mely mint egész, mély és tiszta hatással illet; sokkal több zavaros hatásúra; s vannak ezek mellett olyanok, melyek az izlés törvényét, nagyon is megsértik.

A második csoportbeliek, a költemény valamely fordulatanál, elején vagy végén meg-

hatnak egy-egy sorral, szakaszszal, melyben a lyrai bensőség kérdés, felkiáltás vagy egy sorhajtás formájában jelentkezik; a többi rész az ily versekből elnyújtott, kiesik az érzés hangjából, hatástalan vagy pedig ép a józanságával bánt.

Azok a költemények pedig, melyek egészben is hatásra számíthatnak, mindig csak egy, de mély érzés tolmácsai. Horváth lantján csak egy, habár nem ugyanaz a húr pendül meg; az összetett érzések, melyeket különféle motívumok gerjesztettek, nála visszhangra nem találunk.

Könnyed hangulatú verset, melyre a kedély derüje vetne egy-két sugárt, ebben a ciklusban alig találunk. Ilyen némileg a következő:

Azt mondják, hogy nem illik a tánc a magyarnak
 Nem ha neki bugyogót s fél nadrágot varrnak
 De pengő sarkantyúnak, kócsag tollas főnek,
 Illik gyöngyös pártának, magyar fejkötőnek.
 A franc tánc mind negédes, mind szeles a német
 Ninesen mutációja, mind egyrül varr himet
 Melankólis az anglus szövevényes lánc
 Csak az ugrós magyar tánc a szent Dávid tánca.

(A magyar tánc, Kéziratos gyűjteménye).

De az ilyenekkel szemben tekintélyes számmal állnak a borús hangú költemények. Nagy részökben a költő a családi otthon miatt panaszkodik. Kérdés, fohász vagy felkiáltás

alakjában fordul az istenhez, a sorshoz s kéri végít szenvedéseinek. A hang bennök a bánatos elégedetlenség hangja, mely sem a megnyugvás színvonalára alá nem száll, sem a dú magasztalára nem emelkedik. Idézek előbb olyanokból, melyekben csak egyes helyek sikerültebbek. Így a Holmi I, 196 lapján csendes fájdalommal kiált fel:

Barátság, Barátság! he ritka ez világonn,
Szivesség, egyesség, csak egy sincs sok országonn.
Unalom, siralom
Keserűség, aggodalom,
Mind az öregség, mind az ifjuság.

Egy másik költeményében az álbarátság miatt panaszkodva, végül távollevő barátait hívja segítségül:

Szóljatok szerelmesim, szóljatok ti hívek!
Ti tőlem távoly lakó hív baráti szívek!
Élesszéték szívemet egy néma pennával
Felér ez ezer irigy tettetett csókjával.
Budai kies hegyek, bácsi mezőségek
Egy néhány hív szivekkel kedves kiességek
Lengedeztetek felém, hajnali szellőket
S engem is oda vinni tanítsátok őket (Holmi III.)

A Remete lakásból közöltem egy szép részletet, s ebből a körből való az Óhajtott elválás (Bartalus, Orpheus 81), mely tartalmi kapcsolatban áll a Gyilkos kő című verssel. S e vers fonálán még egyszer visszafordulok az

életrajzi adatokhoz. A „Gyilkos kö“-t Horváth második házasságában írta s nem kevesebbet állít abban, mint hogy felesége egy, a vers címéül szolgáló tárggyal akarta őt a más segítségével elveszteni. Én a verset az őt illető helyen ez oldalról nem érintém, mert úgy gondolom, hogy inkább a zaklatott képzeletnek, mint a valóságnak köszöni iratását.

Legyen szabad itt egy más adatról is szólnom. Mi Horváthról úgy írtunk az életrajzi részben, mint egyetlen gyermekről. S ehhez alapul ép az ő levelei szolgáltak. Bár hány helytt olvastam tőle életrajzi adatot, szülőin és magán kívül másról nem találtam említést; szülőinek többfelé volt vagyona, de H. sehol sem ír örökösök osztozkodásáról. Azomban a Tud. Gyűjt.-ben adott vázlatos életrajz egyik vonatkozása s költeményeiben egy hely, ellentmondanak állításunknak, ez utóbbi szerint másod vagy talán harmadmagával lett volna testvér. (Holmi II, 127, 128) Bármint szólna a valóság, a mit — ha a keresztleveleket megkerithetem — megfogok állapítani: de abból még, egyéb adat híjján, új következtetést, vagy lényeges módosítást sejteni sem lehet.

S most visszatérek az Óhajtott elváláshoz s idézem abból az első és jobbik félt

Meddig üldöszs oh kegyetlen
Sorsom ilyen kiméletlen?
Hagyj békét már, hagyj békét már!

Hát az első tévelyedés
Lett örökös kinszenvedés
Hagyj békét már, hagyj békét már!

Nem esoda ha megbotlottam
Gyermek ésszel választottam
Hagyj békét már . . .

Későcskén esett tudtomra,
Mint akadtam gyilkosomra,
Hagyj békét már . . .

Menyegzőmből tört esináltál
Hohérommal össze adtál
Hagyj békét már . . .

Óh de lesz-é jobb jövődő?
Mint e kínos öt esztendő?
Hagyj békét már . . .

S e részletek után közlök egy teljes költeményt, mely Horváthnak — a Holmi I-ben a 195 lapon közlött „Ének“ mellett — a legszébb költeménye:

A balszerencse ellen panaszolkodó ének.

Hamis szerencsének történeti, —
Be minden kedvetemet eltemeti, —
Sok nyughatatlanság, gondos álmatlanság,
Szívbeli fájdalom, keserves siralom
Fárasztják gonddal rakott fejemet,
Késértik buba merült szívemet,

Oh! mikor lesz vége mind ezeknek
A szívbeli keserűségeknek?

Könnyvezetek egek! Sírjatok fellegek!
 Mert emberi szemek nem lesznek elegek,
 Eléggé megsírítani sorsomat,
 Eléggé kifejezni kínomat

Rajtam erőtt vett már a síralom,
 Nem szólhatok, mert nagy a fájdalom,
 Ha kezdem számlálni, nem tudok találni
 Ez bokros jajjokat, kifejező szokat,
 Csak nyögök és keserves nyögésem
 Bizonyítja kínos szenvedésem.

Vallyon boldog egek! mit vétettem?
 Hogy a kínoknak így kitéttem;
 Talám minden bűnnek büntetési szűnnek,
 S mind az én fejemre tódúlnak vesztemre;
 Lelkem tusakodik ő magában,
 De már csak nem bele hal bújában.

A világra miért is születtem?
 Ha ilyen boldogtalanná lettem;
 Boldog valójában, ki gyermekkorában
 Sírba temettetett, s része nem lehetett
 Az ilyen szívbeli fájdalomban.
 Ím én miként nyomorgok azokban.

Tárgyni tett bezzeg engem ezeknek,
 Súlyos rendelése az egeknek;
 Söhajtva jajgatok, sirok míg sírhatok,
 Nyögök ha nem lehet, de erről ki tehet,
 Csak az, a ki reám bocsátotta
 S kínomat így megsokasította.

Ha hát senki sem segít dolgomon,
 Egek! szánakozzatok sorsomonn;
 Pihenést adjatok, mert már nem bírhatok,
 Kínnyaim terhével, sebeim mérgével,

A kínok közt Istenem! légy vélem
 Ah! legyen már valaha kegyelem.

(186 lap.)

Ez a helye megemlékeznünk azokról az izetlenségekről, melyek néhol jobb költeményeire is foltot vetnek. Nem mentjük őket, de nem is állítjuk azt, hogy H. kedélye, izlése egészen meglett volna fertőztetve.*) Mert hol fordulnak elő azok nagyobb mértékben? A Holmi I-ben. S ott is legkivált azon helyeken, a melyek házasi életéről szólnak. Most már nem tehetjük-e fel, hogy Horváth azon mocskos versek közre adásával vissza akarta torolni az ellenfeleitől s legkivált az egyiktől kapott sérelmeket? Olvassuk csak el e verseket s a személyes él, a bosszantó célzat, e gyalázó sorokból azonnal előtűnik. S ha e szempontot felfogásunk alapjául elfogadjuk: az író enyhébb alakban illeti a vád verseinek szentes fordulataiért. Aztán vannak bizonyítékok arra, hogy Horváth izlése folyton a javulás útján volt. Így Dugonics egyik regényéről: az Etelkáról azt írja Kazinczynak 1789-ben, hogy nem szeretné az aestheticus Szerdahelyi ítélete alá bocsátni „de bono gustu“ S a Holmi I-ről is az izlés szempontjából levelei itt-ott kedvezőtlenül szólnak

Horváthnak két nagy terjedelmű verses költeménye van: a Hunniás vagy Magyar Hu-

*) Figyelő XV kötet. P. Horváth Ádám.

nyadi s a Rudolphias. Hösköltemények, de írjuk a műfaj belső törvényeit nem tudván követni, a név nem illeti meg őket. Azonban abba a keretbe, a melybe illesztjük Horváth költészetét, jól bele találnak. Az első egy pár szép lyrai helyével, jól színezett eleven képeivel, a második pedig trochausaival, hibátlan formájával. De mert a Holmi-tól külön álló terjedelmes művek, egyenként fogjuk méltatni.

Hunyadi nagy szabású alakja már magában is illethette Horváth inspirációját, de az epos előszava mutatja, hogy költője korának is akart szólni Hunyadi történetével; mert Horváth a korabeli viszonyokkal elégedetlen volt: a jutalmat „a tisztségekkel“ összezavarták (Előbeszéd 8.) s az érdemeket oly hivatalokkal jutalmazzák, „a melyekben érdemet sem tettünk s nem is tudunk hozzá“ (u. o.). De magában a költeményben sehol sincs egy érzés is a II. József korára; helyesebb tehát a gondolatot úgy fogalmazni, hogy ő eposában oly alakot rajzol, a kit saját kora is idealisnak tekintett. Ez ideal: Hunyadi János, inkább hadverő, mint lángeszű államférfi, csodálatosan szép és óriás erejű, kinek lelkében egyaránt első helyen áll a király iránti hűség, a hazaszeretet s a keresztyénség védelmének eszméje.

Lássuk előbb az epos tartalmát. Hunyadi János a vesztes rigómezei csata után fegy-

ver nélkül bolyong a rácok földjén, kidől alóla jó lova s őt meg két török zsivány kifosztja; de a hős, felhasználva az alkalmat, midőn a fosztogatók a zsákmány s legkivált az arany kereszt miatt civakodnak, az egyik rablót megöli, mire a másik elmenekül. H. a visszaszerzett arany kereszttel tovább halad s egy fél szemű pásztorhoz téved. Ez Drakula a volt oláh vajda fia. A vajdát egykor Hunyadi, mert őt a várnai csatából haza téret fogva tartá, megölette nagyobbik fiával együtt s katonái mielőtt kegyelméről értesültek volna, a kisebbik fiának is kiszurták az egyik szemét. Drakula ekkor a Brankovics György udvarába akart jutni, hogy e fejedelem segélyével bosszút álljon Hunyadin, de György kétszínűségét tapasztalván, felhagy tervével, pásztor életre adja magát s rabló, fosztogató lesz. Így találja Hunyadi midőn kunyhójába téved s nála megpihen. Drakula Hunyadit — a mint kunyhójában alszik — pecsétgyűrűjéről felismeri, de nem meri megölni; sem később, Hunyadinak elmondva történetét, az utóbbtól ajánlott párviadalt nem tudja elfogadni. E helyett Hunyadit a várnai csata előadására kéri s Hunyadi a kérésnek enged, elmondja a várnai ütközet történetét előzményeivel együtt: miként bontották fel a törökökkel kötött békét Julián ösztönzése; szól az ütközet utáni zavarokról Magyar-

országban; a rigómezei csatáról, a mely után a menekülő vezér Drakulához tévedt. A hosszan tartó beszédre elalszanak s a pásztor lelkében álm közben helyet talál az irigység s ráveszi Drakulát, hogy Hunyadit más nap Szendrőre vezesse Brankovics Györgyhöz. Úgy történik minden. De Hunyadi fogságáról elterjed a hír a magyarok közt s ezek őt kiváltják. Dénes esztergomi érsek Brankovicshoz megy s vele együtt Hunyadi Mátyás és László. Lászlót kezesül hagyják Brankovicsnál s egyezséget kötnek, a mely szerint Mátyás a Brankovics leányát fogja elvenni. De a szultán Brankovicsra tör, mert Hunyadit az ő tudta nélkül szabadon bocsátá. György most Hunyaditól kér segítséget s Hunyadi hajlik a kérésre, harcra indul a török ellen, azt megveri s vezérét elfogja. Azomban van újabb akadály, mely a győző vezér útjába kerül. A kevélység, irigység s más allegoricus alakok mérgesítik s töltik el a magyarok szívét s ezek a Giskra ellen táborozó Hunyadit Losoncznál cserben hagyják. Hunyadi a magyarok hűtlensége, pártossága miatt elkedvetlenedvén, minél hamarább megkészlül válni a gubernátori hivataltól s midőn V. Lászlót, az új királyt, Frigyes császártól kiszabadítják, lemond hivataláról.

Még csak a belgrádi csatában szerepel

Hunyadi s itt a már győző török sereget a kereszties had segélyével visszaűzi; s e csata után súlyos lázba esik s álmában megjelenik előtte Nagy Lajos király s előre láttatja vele a jövőt: Mátyás dicső uralkodását s megsejteti vele a Hunyadiak királyi eredetét, a mely szerint Hunyadi János Zsigmond király és Mária királyné gyermeke.

E vázlat is bizonyítja, hogy Horváthnak nem volt fogékonysága az epikai compositiohoz.

Az Arany itéletét Gyöngyösiről ide is alkalmazhatjuk. Gyöngyösi, tárgyának kisebb értékű csoportosításán felül nem tudott emelkedni. Így látjuk Horváthnál is. Az első ének nem egyéb mint a bujdosó útja Drakulához; a második a várnai csata, a harmadik a rigómezei ütközet leírása, és így tovább; s e részek között egységes összefüggés éppen nincs. De van még egyéb közös bélyeg is a kettő költészetén: a mythologiai alakok vagy allegoricus personificatiok szerepeltetése. Így Vesselényi Ferenc*) Szécsi Mária iránt szerelemre oly kép gyulad, hogy Vénus, fiát nyilával Vesselényihez küldi s a füleki várkapitányban az istenasszony fiától: Cupidótól kapott seb után a szerelem érzete gerjeded. A Hunniasban is van eset arra, hogy a szenvedélyek, hajlamok külön álló lényekül jelentkeznek, s alkalom-

(*) Murányi Vénus I. ének.

adtán a hősöket megszállják s elhatározásra indítják. Így az Írigység a Losonc táján táborozó magyarok gyűlésébe megy kezében korszorúval, s a nemes urakat összeesküvésre indítja Hunyadi ellen. E, ránk nézve teljesen hatástalan stílnak, ha szabad volna így neveznem e helytt az eljárás módját, előképét az Aeneisben található, de Horváth azon a gyakorlatban a Voltaire Henriáde-ja után módosított. A Hunniasban már nincsenek az ó-classicus világ mythologiai alakjai, hanem az ébren lét vagy alvás közben megjelent álmokképek, s álmokképek az Aeneisben szintén található, de az ehhez hasonlót divatosan minálunk csak a múlt században alkalmazták. Így jelenik meg Hunyadinak „Nagy Lajos sugár közt fénylő szent képével“ Szent Lászlóval együtt, a várnai csatában, Lajos király megjósolja a csata végét s Ulászlót Hunyadi oltalmába ajánlja; így jelenik meg kétszer a megölt Ulászló szintén Hunyadi előtt a várnai és rigómezei ütközetben.

Nagy Lajos ez álmokképekben Hunyadinak mindenütt tanácsot ad, életét biztosítja úgy szólva jó szelleme; szerepe olyan, mint a Venusé Aeneis iránt; a várnai ütközetet már említettem, ide való az is, hogy Lajos a Losoncnál szőtt összeesküvésről álmában értesíté Hunyadit; meg az, hogy Nagy

Lajos, midőn Hunyadi János Brankovics foglya lett, megjelenik az ifjú Mátyásnak álmában s buzdítja az atyja kimentésére.

Azt írja Horváth egy helytt Kazinczynak hogy a jó költőnek jó rhetornak kell lenni; s a Hunniasban e felfogását, sokszor az Aeneisnek egy-egy szónoki részét is utánozva, elég helytt valószínűtlenül s többnyire sikertelenül. Hunyadi sokat és ok nélkül szónokol, monologjai nem egyebek, mint valószínű dictiok, melyek a lelki állapotoknak, helyzeteknek éppen nem felelnek meg. A rigómezei csata után bujdosó hős útközben mind egyre szónokolni kezd. Midőn a civakodó rablóktól visszanyeri arany keresztjét, szintén oratióban ad hálát istenének, odább menve majdnem élettelenül rogy le, de ez nem gátolja, hogy újabb szónoklatba ne kezdjen, (I. könyv); s a magyar nemesek hűtlensége a losonci táborozás alkalmával újra hosszas, sőt több lapra terjedő monologban szónokoltatja Hunyadi (V. 172.). Némileg sikerült a Julián beszéde, melylyel a törökökkel kötött béke felbontását ajánlja a várnai csata előtt. Felsorolván e pápai követ a békének káros és szegyéntothozó voltát, így tör ki:

Óh vakság! óh lágyság! óh lelkek sérelme!
 Óh keresztyénségnek közös veszedelme!
 Mikor eszembe jut e társok győzelme;
 Reped bennem a szív, megbódul az elme. (53 l.)

Jeleztük az előbb, hogy a Hunniás egy pár szép lyrai részszel s eleven leirásaival válik be azon keretbe, a melybe a Horváth költészetét illesztettük. Az eleven leírások többnyire csataképek. Így eleven képen áll előttünk a Várnánál ütközetre váró magyar sereg, a mint Hunyadi az egyes hadosztályokat felállítja (II. 73. 74.), a leírás a szárnoui csata kezdetéről, egy ízetlen sor hijján szintén szép (III. 91.) s a belgrádi csatákról szintén több csinos kép beszél: ilyen a vízi ütközet rajza, midőn a magyar sereg a Duna felől a várba hatol (VI. 200.), ilyen több száraz csata képe szintén a belgrádi küzdelemnél (203—207¹ Hangulatos hely szől Hunyadi kedélyállapotáról) a várnai veszteség után s a lelki állapot rajzával szerencsésen hozza Horváth kapcsolatba a téli tájképet (III. 87. 88.). S most idézek egyet mutatványképpen, azt a helyet, mely a várnai csata végzetes voltát, a békét felbontó tanács utáni jelekből sejteti:

Bűnünk a legnagyobb bünt fellyül haladta
 Zeng felette az ég reng a föld alatta.
 Reng s előljáróba jelenti rengése
 Hogy a több és nagyobb büntetés sem kéee.

Reng s a sok keresztyén vér özön öntése¹
 Árjának helyt készít zúgó repedése,
 A rakásra tódult komor felhők között
 Elbújt s a nagy bűnön szint úgy megütközött

Es neki búsult nap, homályba öltözött
 S sietve setétes helyekre költözött.
 Kezet fog a nap is a szomorú éggel,
 Irtóztat szokatlan félénk setéséggel
 Hogy az alatt könnyen küszködjön s jobb véggel
 A kétségbeesés a vak reménységgel. (II. 60.)

Ezek után ráutalunk az epos egyes helyeire, melyek Hunyadi eszményi alakját különböző oldalról ékeztik. Az előbb jeleztük azon vonásokat, melyek ez ideál sajátjai: Hunyadi a keresztyénségnek legkiválóbb bajnoka s a török népnek, a pogánynak a leghevesebb gyűlölője. Erre mutat az első könyv több helye: „a Krisztust tagadó török“ országában bujdosó vezér így átkozódik:

Ellenkezik véled vérem, becsületem
 Szent hitem, vallásom, nemes természetem
 Nem csuda nevedet, ha nem szenvedhetem. (9.1.)

Ugyancsak e helytt, midőn a két zsvány Hunyadit kifosztja, fáj a vezérnek, hogy pogány viszi el a „Krisztus keresztfáját“. S midőn a civódó zsványoktól visszaveszi holmiját, imájában hangsulyozza, hogy őt, a „kereszt“ érdekében oly buzgón küzdőt most éppen a kereszt mentette meg. Említettük, hogy Horváth Hunyadit rendkívül szépnek, bámulatos erejűnek s rettenthetetlen bajvivónak képzei. Ez utolsó tulajdonság különösen a csaták rajzánál tűnik ki. A Hunyadi név hallatára reszketnek a

basák; a dunai útközetnél „Karák Hunyadinak nézvén ősz fejére, Megfagy s hideg jéggé válik minden vére“. (200); a belgrádi várba felnyomuló törökség

Hunyadi hangjára

Vissza nyomult s rogyott le a vár allyára“. (204)

Hunyadi ott van mindenütt, a hol bomlik a csatarendje, döntésre kerül a harc, kard-vasa a török koponyákon peng; a rigómezei útközetben — így ír magáról:

Sózom az elsőtől az utolsó sorig
Sok kevély basákat levertem a porig
Üztem Amuratést szintén a sátorig
S nagy vérontást tettem mind naplementkorig (103)

A várnai csatában, midőn az elesett Ulászló holttestét akarja megszerezni:

Rohantam a vitéz jancsárok közzé be
Háromszor ragadék királyom testébe
De sok ezer kard jött karom ellenébe. (109)

Hunyadi szép alakjáról csak egy helytt szól Horváth, Drakulát beszélte, midőn ez a kunyhójában alvó hőst vizsgálja (I. könyv 30.) A hős haja még fekete, de „összel tarkázott,“ szép ajkai rózsaszínűek, a Cupidoé se különb; szemöldöke „kerekdeden görbült“ s szintén szép; egy szóval „gyönyörű teremtés“, bár arcán látszik az idő nyoma. De annál ke-

vésbé hagyott nyomot az idő roppant erején, ezt részben a fennebbi idézetek is sejtetik, de némely helyek egyenest reá utalnak. A Drakula hunyhójában alunni készülő Hunyadi élte biztosítására egy kardot tesz nyakán keresztül s az alvónak

Karjában oly nagyon mozog minden ere
Hogy nyakárúl szint úgy pattog a fegyvere. (29)

De csak egyet idézek még, s ez Hunyadi testi és lelki erejét együttesen láttatja. Aszegedi tanácsban Hunyadi békekötést ajánl a törökkel; azt a pillanatot, midőn szónokolni kezd, így jelzi Drakulának:

Felállok hogy végit szakasztom a pernek
Ereim mint habja a zajos tengernek
Zúgnak s a fülembé ilyen hangot vernek:
Lukább a hazádnak, mint egy két embernek. (46)

Az utolsó sorral H. honszerelme van érintve, a melyről Horváth a VI-ik könyvben körülményesebben emlékezik, midőn a beteg vezérnek fiához Mátyáshoz intézett tanácsait adja elő. Egyáltalán költőnk Hunyadit mindig a fenség színében látja s a róla szóló sorok éreztetik azt, hogy Hunyadi János alakja Horváthra mennyire mély hatással volt. És ezzel bücsut vehetnénk Horváth eposaitól, mert a másik hőskölteményről a poetica alig tudna valami jót feljegyezni. Csupán a teljesség kedvéért röviden vázolom a tartalmát.

A keresztes hadak egyik eseményén indul meg az elbeszélés, az Akkaron körüli harcokkal. II. Frigyes halála után bölcs Albert lesz a fővezér, a ki párviadalban megöli a szaracén vezért Abderament; a fia Rudolf pedig a vezér öccsét: Haskát. Albertet, ki párbajban halálos sebet kap, egy scytha főpap Majmon beviszi Akkaronba, az Apolló templomába, a holttestet leányával bebalzsamozza s koporsóba zárja. Majmon egykor pogány s Frigyes által keresztyén hitre térített főpap, kegyeltje volt a már halott fővezérnek. Rudolfot a csatatérről a templomba szólitja, értesíti atyja haláláról s megmutatja a holttestet. Az új szaracén vezér Akkaron lakóinak szabad elmenetet ígér, ha Rudolfot egyik társával neki felajánlanák. A lakosság hajlandó erre s Majmon erről értesülvén Rudolfal s társaival alagutakon kimenekül Akkaronból. Végre Kumániába érkeznek a Vesta templomába; itt Majmon felidézi egy főpapnak Abarisnak szellemét s a szellem beszél Rudolfnak s társainak a világ keletkezéséről, majd Rudolf őseiről s jövőjéről, az ausztriai császárság megalapításáról s az osztrák uralkodók során leszáll egész I. Ferencig, a magyar királyig s József nádorig. Majmon Rudolfot ellátván tanácsokkal elválík tőle, Akkaronba megy s ott hal meg. Rudolf történetéből pedig megismerjük Ottokár cseh

királyhoz való viszonyát, a két uralkodó viszáltyát, a melyben Ottokár halálát leli, Rudolf pedig megszerzi a fia és utódjai számára az ausztriai trónt.

A régi eposra mindebből csak egy két álmokép emlékeztet: Rudolfnak jelenik meg azokban az atyja, Albert. Különbözik a hosszú verses elbeszélésnek formája*) is különbözik a Hunniasétól s az egész mű, különösen Majmon és Abaris bölcselkedésével, melyekben alchimia, philosophia, nyelvészet minden költői szín nélkül van összekeverve, kívül esik a költészet körén.

S most röviden vázolom Horváth verstani nézeteit. A Holmi II. elé vetett bevezetés verstani elmélete magvát magában rejti s lyrai költeményei bizonyítják, hogy az elmélet mindjárt irói pályája kezdetén megalakult. Vázlatunkhoz alapul az Arionjához irt tanulmányt vettük. E szerint dalai három szempontból eshetnek bírálat alá: a logos, harmonia és rhythmus szempontjából. A logos-on érti a dal, a költemény tartalmát, mint az érzés és gondolat kifejezőjét; a harmoniat szorosabb és

*) Idézek az invocatioból:

Angyalim! ti a tenyésző napkeletnek isteni
A kik észet is tudtok, élő lelket is teremteni
Légyetek segédim égi lángba hozni lelkemet
Töltsetek meg elmebeli szent erővel engemet!

tágabb értelemben veszi; szorosabb értelemben jelenti a zenészeti összhangot; a tágabb értelmet illetőleg jegyezzük meg a következőket: Horváth minden egyes lyrai versét, az úgynevezett Énekeket egy-egy dallam, melodia törvénye szerint írta. Most már harmonia szerinte mind az, a mi a dallam szépségét alkotja. S mik az alkatrészei a melodia szépségeinek? A hangnyomás (tactus), a szaggatás (apró pauza) meg az, hogy a dallamot alkotó hangsorok közül az egymásnak megfelelők egyenlő quantitású hanggal záruljanak*) A hangnyomás, a tactus úgy keletkezik, hogy a hosszú és rövid hangok váltakoznak; az apró pauza vagy szaggatás pedig nem más mint a caesura, a lábmetset. Mi már most a rhythmus? A dal, a költemény szövege, de nem mint az értelem, az érzés kifejezője, hanem azon szórend, mely a tágabb értelemben vett harmoniat több kevesebb szerencsével követni tudja. S ez a szöveg a hangnyomást vagy tactust a hosszú s rövid szótagok váltakozásával állítja elé**), a cae-

*) A mint ezt láthatni a Bartalus Orpheusában a tőle közölt dallamokon. Így a 78. lapon a második dalban a hangsorok végén álló hangj egy pontozott nyolcad, a 79. oldalán pedig minden hangsor végén negyed áll. Ezek ellenében alig egy-két kivétel van.

**) A Holmi II-ben ezt így jelzi: a tactussal a quantitás, a hangok szaporaságával a hangmérték, sőt még azoknak lágyabb- vagy keményebbsége is megegyezzen.

sura szintén kíránatos, de az első sokkal jelentősebb mint az utóbbi; a harmonia harmadik eleme pedig a rím által érvényesül. Megkívánja tehát a költeményben az időmértéket, meg a láb-
 metszetet, a rímet. Azomban a magyar stílú versekben szerinte a láb-
 metszetre nincs annyira gond fordítva, mint a más félékben. E vázlatból kettő világos. Az egyik az, hogy Horváth a vers törvényeit a zene törvényeiben keresi; s a másik, hogy költőnk lelkében a magyar ütem fogalma a tudatosság színvonalára kez-
 dett emelkedni. Még csak egy kívánságát idézem, szintén az Árionhoz irt bevezetésből: Nemzeti nótáink és dalhangjainkra kell alkalmazni a magyar énekeket. E nyilatkozat bizonyítja, hogy tudatosan utánozta a nép költeményeket. Ugyanerre mutat dalgyűjteménye is: az Ötöd-
 félszáz énekek; s ennek előszava mutatja, hogy H. mily sokra becsülte a népkölteményeket s régi verseinket. (Magyar Orpheus, Előszó, 10.) S e pontnál találkozunk Toldy Ferencsel, a ki a Magyar Költ. kézikönyvében úgy nyilatkozik H.-ről, hogy a dalba szerencsésen vitte be a népies jellemet. Mikben nyilvánul tehát költőnk-
 nél a népies jellem? Nyilvánul a nemzeti versidomokban. S milyen ütemes sorokat találhatni H.-nál? 15 tagos sort, különösen a Holmi II-ben, s ez egészen szabatosan így oszlik ütemekre: 4 4, 4 3: Örök tüzek, égi karok, leg-

magasabb fellegek (A Föld hanyatlík H. III.) 14-es a H. I. kötetben a következő: Nem mind arany a mi fénylik Csillámlík a réz is. Sokszor rakott ambár édes fulánkkal a méz is; s az ütemei: 4, 4, 4, 2; a 13-asnak több változátára akadunk: 8||5 (4, 4, 2, 3) Ilyen a Megátalkodottság a Holmi III-ban; 7||6-ra: Sári rózárn hová mégy, állj meg csak egy szóra (Holmi II, 314). Meg van Horváthnál a 12-esnek mindkét változata: az alexandrin, meg a három ütemes is (Holmi I. 188). A 11-esből ilyen találtam: 4, 4, 3: Arionnak ki született vak vala (Holmi III.); a 10-es sor változatait (5, 5; 6, 4) mutatja a Holmi I, 195; a 9-s sor ütemeit a H. III-ban a Vállvonítás stb. éneke: Rám keunéd a mocskot letöröltem. Hízlekedj most mérgeš eb körültem. Az ősi versre sok példa van költőnknel (Holmi I, 182); a 7 tagosra (4, 3) az előbb jelzett Vállvonítás bizonyosság, s a 6 tagura a már idézett Óhajtott elválás. S ez ütemekre nemcsak úgy véletlen akadtunk, strophánként idézhetnénk belőlők s mindnyája rhythmusa hibátlan, szabatos. Nem foglalkozunk e helytt tüzetesen a szakaszszerkezettel. Nem részletezem, csak jelzem, hogy Horváth stropha szerkezetében elég motívum van, a mi régi szint kölcsönöz énekeinek. Strophaínak népies idomaiból csak egy néhányat

jegyzek ki: szakaszt vissza térő rimmel s rá-
ütő rimmel.

Agyarkodik és köszörül pártütő kaszát rám
A szerencse, tapsol, örül, mintha én nem látnám
Hogy kerekét addig-adddig emelgeti
Mig tengelyéből kiveti
Mikor nem is várnám. (Holmi II, 289)

Ráütő rimre :

Fillis kezét valami megsértette
Az fájt neki mikor Montánt féltette
Mégis ha Montánt keresik azt mondja
Hogy ő neki a pásztorra mi gondja
Mi gondja? — mi gondja. (Holmi II, 317).

A népkölteményben elég gyakori, hogy a teljesen befejezett szakaszhoz még egy rövid sor vagy az utolsó ütemhez egy szótag kapcsolódik (A garad, a garad üresen jár) s ilyenekre Horváthból bőven idézhe'nék, de csak egyet szemelek ki, egy durva kuruedal utánzatát, a spanyol kapucinus átkát Napoleonra :

Verd meg uram verd meg a világ ostorát
Sodomain felleg boritsa táborát
Vagy veszed el szent erőddel
Vagy kergesd el vasvessződdel
Hatalmas kezeddél.

Teljesség kedvéért megemlítem, hogy van egy pár szép bordala is, a melyek több önálló részre szakadnak, úgy hogy Toldy egy ilyen részt

az elejétől elszakítva idézhetett a Magy. költ. k.könyvében (I, 553, Vidulás). Ugyancsak Toldy idézte Horváth Pásztor énekét. (Sári rózsám.) s ennek utánezatát Csokonai Paraszt dalát (I, 553, 683). Bátran utalhatom az olvasót azon helyekre, mert Horváthnak a kitűnő utánezat mellett sincs oka pirulni. Jól tudom, hogy tanulmányom ezen szakasza csak vázlat, a melyet bővíthetnék, idézhetnék bőven alliteratiókat, közmondásokat H. költeményeiből. De e tárgyról s Horváth nyelvészeti műveiről, meg egyéb-ről más alkalommal szándékom szólni, most inkább az volt a célom, hogy feltüntessem azt a rendkívüli finom érzéket, s helyes ösztönt, a mely Horváthot magyar stílú dalainál vezette. S utolsó istenhozzádot nem is mondhaték méltóbban ez érdemes poetának, mintha idézek egyet költeményeiből az Álomhoz szólót (Holmi II.) Hadd mutassa ez idézet, hogy Horváth Ádám hangban, színben szerencsésen tudta követni a költészet örök ifjú forrását, a népköltészetet:

Ne menj el, még egyszer fedezd be szememet
 Nyugtass édes álom tovább is engemet,
 Szebbek a te szádnak édes szerelmei
 Mint a fűvön játszó gyöngyharmat szemei.
 Szép a te öledben gyöngén rengettetni
 S buját elfelejtve a busnak nevetni
 Tudom mikor Bacchus ágyat tőled kére s
 Tudom semmit sem ér nálad nélkül Céres.

Tartalom :

Bevezetés, bibliographia, 3-6. — H. szülői, a debreceni iskola, 6-13. — H. geometrai és procatori oklevelet szerez, „földmérő“ lesz, majd a tihanyi kamara haszonbérelője, 13-16. H. mint társadalmi férfi, 16-18. — Atyja kalála 19. — Első ismeretségei az írókkal, 20-21. H. és Kazinczy, 22-46. Baesányi, Szabó Dávid, 47. — Az 1790-iki országgyűlés, 48-60. — H. terve írói társaság szervezése iránt, 60-63. — Horváth alakja 64. — Irodalmi munkássága, 65. — Anekdoták, 66-69. — Egyházi kurátorság 70-80. — A házasság élet 80-86. — 1794-től-1802-ig, 87-95. — A Novissima Philosophia, 95-97. — A nyelvújítás s e recenziók 98-108. — Ujra a házasságról 108-112. — Petrikeresztúr 112-114. — H. kézíratai, 115. — Az investigatio, 116-117. — Új írói működés, 118. — A helikoni ünnepek 119-120. — H. utolsó évei s halála 121-125. — A Marezibányi alapítvány 125-129. — Kazinczy H.-ról, 130-134. — Bácsmegyei levelei 135-136. — H. prosája, színműve, 136-139. — A cél tanulmányunk ezen szakaszában, 137. — H. verseinek technicája, classica tanulmányok; a böleselkedő elem H. költészetében, 139-149. — H. lyrája 149-155. — Eposai, 155-167. — Verstanti nézetek, 167-169. — Népies motívumok H. költeményeiben 169-172.
